

ŞƏKİ ÜSYANLARI

Həbibulla Manaflı

MÜNDƏRİCAT

- Ön söz
- Giriş
- I fəsil. 1930-cu il üsyanına gedən yollar
- II fəsil. Böhranın yetişməsi
- III fəsil. Üsyanın başlanması, gedişi və nəticəsi
- Nəticə

Bəxtiyar Vahabzadədən

Ön Söz

Şəkiddə Yuxarı Karvansaranın arxasındakı meydanda 1930-cu il üsyanı zamanı həlak olmuş yerli kommunistlərin xatirəsinə bir abidə qoyulmuşdu. 60-cı illərdə raykomda məsul işdə çalışan bir qohumum ilə həmin yerdən keçdiyimiz zaman məsul partiya işçisi ayaq saxlayıb mənim nəzərimi abidəyə cəlb etdi:

- Bu abidə Vətən yolunda canlarını qurban verən köhnə kommunistlərin xatirəsinə ucaldılmışdır.

Əsəbiləşdim və qeyri adi olaraq:

- Məgər bunlar Vətənin nə olduğunu bilirdimi? - deyər qəzəblə onun üzünə baxdım.

O eyhamımı başa düşüb susunca mən:

- Əslində bunlar Vətən xainləridir. Vətən yolunda canlarını qurban verənlər isə bunları cəhənnəmə vasil edənlərdir.

Bu söhbətdən sonra qohumum məndən soyumağa başladı. Aramızda soyuq münasibət yarandı. İllər keçdi. Qohumumu işdən qovdular. O, haqsız qovulduğunu bildirmək və məndən kömək diləmək üçün Bakıya gəldi. Qohumum cidd-cəhdlə günahsız olduğunu, amma raykomun I katibinin rüşvət aldığı və əxlaqsız olduğunu MK-ya açıq imza ilə yazdığına görə işdən qovulduğunu bildirdi.

Mən gülüb neçə il əvvəlki söhbətimizi onun yadına salıb dedim:

- Sənin işdən qovulmağımı mən çox təbii sayıram. Çünki bu gün səni işdən qovan partiya rəhbəri dünən Şəki üsyanında öldürülmüş həmin kommunistlərin törəmələridir.

O: - Neyləyim, hamı kimi mən də bu rejimin ədalətinə inanmışdım.

Dedim: - Xeyir, Xalq heç zaman bu bic quruluşun ədalətinə inanmayıb. İnanan sənin kimi nomenklatura işçiləri idi. Çünki kor-koranə inanmaq sizə sərf edirdi. İndi get, inandığın rejimin ədalətini tap, görüm necə tapırsan.

Qohumum 2 il yuxarılara məktublar yazdı, teleqramlar vurdu. Moskvaya qədər getdi. Amma ədaləti tapa bilmədi.

Mən hər dəfə Şəkiyə getdiyim zaman həmin abidənin önündən keçəndə orda yatanlara lənət, xalqın haqqı uğrunda canlarını qurban verən, güllələnən, sürgünə göndərilən Bəhram bəylərin, Mustafa bəy Əlicanbəyovların, Qaçaq Abbasların, Nəcməddin Əfəndilərin, Kor Xuduların və Şeyxzadələrin ruhuna rəhmət oxuyardım.

Allaha min dəfə şükürlər olsun, Kreml əsarətindən xilas olduq. Amma o vaxtdan bu günə qədər Şəki üsyanı mənim ürəyimdə qara bir yara kimi durur, hər

dəfə yadıma düşəndə göyüm-göyüm göynəyirdim. Çünki Bakıdan gələn rus ordusunun məzlum xalqa necə divan tutduğunu, xalqın naləsini, Qurcana dərəsində gecələr səhərə qədər güllələnən igidlərin sinəsində soyuyan güllə səslərini eşidirdim.

O zaman mən 5 yaşlı uşaq olduğuma baxmayaraq, nənəmin və gəlinlərin qara kəlağayı ördüklərini, əmilərimin və atamın babamla xıssın-xıssın, qorxa-qorxa danışdıqlarını və xüsusilə dağda vurulan qaçaq Abbasın şələ üstündə sürüdüldüyünü görən camaatın gizlində hönkür-hönkür ağladığını dünən olmuş kimi xatırlayıram.

Uşaq ikən qəlbimə düşən o qara ləkəni sətirlərə çevirib vərəqlərə köçürmək son illər mənim arzum oldu. Amma arxivlərdə işləmək, üsyana aid olan faktla, sənədləri üzə çıxarmaq yaşımın bu çağında mənə çox çətin idi. Amma vaxt keçir, üsyanın canlı şahidi olan qocalar sıradan çıxırdı.

Azərbaycanın tarixində qızıl hərflərlə yazılmağa layiq olan 30-cu il Şəki üsyanı haqqında bədii əsər yazmaq üçün öncə tarixi faktlar və sənədlərin üzə çıxarılması lazım idi. Buna görə də mən Bakıdakı bir neçə tarixçiye, o cümlədən də Şəkinin bir neçə qələm əhlinə bu məsələni öyrətməyi təklif etdimsə də yaxın duran olmadı. Nəhayət, Şəki ziyalılarından Həbibulla Manaflı bu işi boynuna götürdü və arxiv sənədləri əsasında bu kitabı üzə çıxartdı.

Kitabın I fəslində üsyanın yaranma səbəbləri - istehsal vasitələri üzərində dövlət inhisarı, yeni iqtisadi siyasət nəticəsində xalqın dilənçi kökünə düşməsi, «Mübariz Allahsızlar cəmiyyəti»nin əli ilə yüz illərin sınağından çıxmış gözəl adət və ənənələrə, milli və dini dəyərlərə qarşı səlib yürüşləri inandırıcı faktlar və sənədlər əsasında göstərilmişdir. Müəllif, inkar edilməsi mümkün olmayan dəlillər əsasında vurğulayır ki, sovet diktaturasının gətirdiyi qanlı rejimin, insan təbiətinə qarşı yönəlmiş zorakılığı, insan düşüncəsini məhdud çərçivələr içərisinə salmaq niyyəti, azad sənətkarlığı və fərdi kəndli təsərrüfatlarını məhv etmək yönündə aparılan iqtisadi siyasət mövcud üsul-idarəyə qarşı xalq qəzəbini və nifrətini zəruriləşdirirdi.

Kitabın nəzərimizi cəlb edən uğurlu cəhətlərindən biri də xalqın mövcud quruluşa qarşı etirazını Şəki çərçivəsindən çıxararaq ümumazərbaycan fonunda əks etdirə bilməsidir. Belə ki, müəllif Naxçıvan, Qax, Zaqatala, Gəncə və Şamaxıda da baş verən kəndli üsyanlarını da əhatə etməyə çalışmışdır.

Şəki ətrafındakı kənd və şəhərlərdə təşkil olunmuş silahlı üsyanları ad və ünvanları ilə göstərən müəllif, «Şəki üsyanı» adı ilə tarixə düşmüş bu hərəkətin coğrafiyasını da çəkmişdir. Məsələn, müəllif Əliabaddan Novruz Şirinovun, Varxiyandan İslam Qara oğlunun, Baş Göynükdən Süleyman Salman oğlunun, Qabaqçöl kəndindən Məmməd Ramazan oğlunun, Tala kəndindən Həsən Osman oğlunun dəstələrini bir-bir oxucuya təqdim edir.

Üsyanın rəhbəri isə Peterburq Konstantin artilleriya məktəbini bitirmiş, 1919-cu ildə qardaşları Vahid bəy və podpolkovnik Hüseyn bəylə birlikdə

daşnaklara qarşı rəşadətli vuruşan və Əsgəran ətrafında onları böyük məğlubiyyətə uğradan Bəhram bəy Nəbibəyov idi.

Kitabda müqavimət hərəkatının üzvlərindən biri olan Hüseyn bəy Əsəd oğlu ilə Göyçay rayon hərbi komissar vəzifəsinə yüksələn qardaşı Əlibala arasında gedən söhbət çox ibrətamizdir. Kommunist Əlibala Hüseyn bəyə Sovet hökumətinə qarşı çıxمامağı, silahı yerə qoymağı təklif edərkən Hüseyn bəyin ona verdiyi cavab qarşısında sarsılmamaq mümkün deyil:

- Mayasında allahsızlıq olan Lenin bayrağı altında yalnız satqınlar yaşaya bilər mən yox.

O gün üçün bu söz elə belə deyilmiş söz kimi də görünə bilərdi. Amma biz bu gün görürük ki, Hüseyn bəy nə qədər haqlı imiş. Biz bu gün gördük ki, həqiqətən mayasında allahsızlıq olan bayrağın altında yalnız satqınlar yaşaya bilib. Mən Hüseyn bəyin bu sözünü həyəcənsiz oxuya bilmədim. Ana təbiəti və insan təbiətini zorlayan Sovet rejiminə qarşı haqq və ədalət bayrağı qaldırmış Hüseyn bəy kimi şəxsiyyətlərin bu gün xalqa tanındılması bu günki nəslə nə qədər lazımdır. Çünki xalq yalnız belə əyilməz şəxsiyyətlərin sayəsində özünü dərk edir və öz gücünə inanır.

Ölkənin 8 rayonunu əhatə edən hərəkatın mərkəzi Baş Göynük kəndi idi. Aprelin 12-dən 13-nə keçən gecə üsyan başlayır. Şəki əyalətinin rayon mərkəzi üsyançıların əlinə keçir. Sağ qalan kommunistlər poçt idarəsində gizlənir və oradan Bakıya xəbər göndərirlər. 2 gündən sonra Mir Cəfər Bağırovun rəhbərliyi ilə ruslardan ibarət zirehli avtomobillərlə silahlanmış ordu şəhəri mühasirəyə alır. Qan su yerinə axıdılır. Son ölüm-dirim döyüşündə üsyançıların bir qismi həlak olur, bir qismi isə dağlara çəkilir. O vaxtkı yerli kommunistlərdən biri xalqa müraciət edir:

- Sizin həmyerlilərinizdən biri cəlladların əli ilə qətlə yetirilərkən demişdir: «Sovet hökuməti var və olacaqdır. Leninin göstərdiyi parlaq gələcək uğrunda mübarizə aparanağın sırası daha da sıxlaşır».

Bu yerdə H.Manafının qələmi publisistikaya keçir. «Görəsən hansı gələcəkdən bəhs olunurdu? 1937-ci il, 1930-cu il üçün gələcək idi. Bəlkə həmin gələcəkdən söhbət gədirdi?... 1937-ci ildə hər səhər dan yerindən boylanın günəşin al-qırmızı şəfəqləri gecə ikən güllələnmiş soydaşlarımızın yerdə göllənmiş qanında bərq vururdu. Doğrudanmı kimsə belə gələcək üçün qan tökməyi özünə rəva bilərdi?»

Burada müəllif kommunist rəhbərin vəd etdiyi 1937-ci ilin dəhşətli «gələcəyi»ni çox böyük ustalıqla poeziya səviyyəsində mənalandırmaqla 70 il xalqa «gələcək deyə-deyə yalan vədlər verib aldadan rəzil rejimin əsil simasını açmışdır. Müəllif demişkən bəlkə də həmin kommunist rəhbər «Gələcək» deyərkən bu rejimin xalqın başına gətirəcəyi dəhşətli faciələrdən xəbər verirdi?!

Beləliklə, «Gələcəklə bağlı yazılmış bu parça əsil poeziya və ümumiləşdirmə nümunəsidir. Kitabda belə məzmunlu parçalar istənilən qədərdir.

Arada-bərədə eşidirik: «Bizim xalq zülmə baş əyən müti xalq olduğundan Sovet imperiyasının zorakılığına 70 il dözüb susdu».

Amma yaxın tariximizi yaxşı bilən, onu Sovet təbliğat kitablarından deyil, həyatdan öyrənənlər belə düşünmür. 1920-ci illərdə Gəncə və Şamaxı, 1930-cu ildə Şəki, Zaqatala üsyanları, 1940-cı illərdə üstü açılan tələbə təşkilatları, 50-ci illərdən sonra yaranmağa başlayan dissident ədəbiyyatını inkar etmək mümkündürmü?... 1988-ci ildəki Meydan hərəkatında öz başlanğıcını həmin üsyanlardan, tələbə təşkilatlarından, və dissident ədəbiyyatından götürdüyünü unutmamalıyıq.

Mən bir vətəndaş və qələm sahibi kimi, Şəki üsyanının yaranma səbəblərini, gedişatını, hazırlıq və başlanma məqamlarını, öndə gedən qəhrəmanlarını böyük zəhmət və səbirlə üzə çıxaran Həbibulla Manaflıya dərin minnətdarlığımı bildirir, bir arzumu da çatdırmaq istəyirəm. Əlimizdəki kitab üsyanın başlanması və dağılması tarixini əhatə edir. Amma üsyanın yatırılmasından sonra da davam edib partizan hərəkatına çevrilməsi Şəki əhlinə yaxşı məlumdur. Ona görə də arzu edərdim ki, üsyanın birinci mərhələsi ilə bərabər sonuncu qaçağın qırxıncı illərdə öldürüldüyünü nəzərə alaraq hərəkatın ikinci mərhələsi olan partizan (qaçaqçılıq) hərəkatı haqqında yazılmasını da unutmayaq. Bu işi davam etdirmək, vətənimizin istiqlalı uğrunda canlarını qurban verib əsl şəhidlik mərtəbəsinə yüksələn üsyan qəhrəmanlarının hər biri haqqında ayrıca kitab yazıb onların cəsəret və şücaətini xalqa çatdırmaqla biz ona özünü tanıtmış olarıq. Şəkinin özündə və kəndlərində qaçaqçılıq hərəkatının şahidlərini bu gün tapmaq mümkündür. 4 il əvvəl dünyasını dəyişmiş qışlaqlı Sadəddin Yunusov xəyanətin murdar əli ilə qaçaq Kor Xudunun necə öldürülməsinin şahidi olduğunu mənə danışırdı:

Uzun illər dağda-daşda tək başına dolaşan Qaçaq Xudu bir qismət isti xörək və çay içmək arzusu ilə gecə yarısı dost bildiyi bir yaxın adamının qapısını döyür. Ev sahibi onu gülər üzlə qarşılayıb evə dəvət edir. O, əvvəlcə çimir. Alt paltarlarında oturub xörək yediyi zaman eşikdə hənirti eşidir. Eşiyə boylanıb silahlı adamların onu güddüyünü görür. Heç demə evin sahibi Xudunun onlarda olduğunu milisə xəbər veribmiş.

Ev mühasirəyə alınır. “Təslim ol” xəbərdarlığına əhəmiyyət verməyən Xudu silaha sarılır. Atışma başlanır. Qaçaq Xudu milislərdən bir neçəsini öldürüb evin yuxarı mərtəbəsinə qalxan pilləkənlə özünü çardağa atır. Uzun müddət içəridən səs gəlmədiyini görən milislər onun öldüyünü güman etsələr də evə girməyə qorxurlar. Milislərdən 2-si qürrələnib çardağa qalxır. Xudu onları vurur. Yenidən atışma başlanır. Bütün kənd atışma səsinə oyanıb evin ətrafına toplaşır. Onu vurmağın mümkün olmadığını görən milislər evi yandırır. Xudu üstüdə boğulur. Çölə çıxmaq istədiyini zaman evin yanmış tiri onun boynunun kökünə düşür, o yıxılır. Amma heç kəs ona yaxınlaşmağa cürət etmir. Heç demə o qaranlıqda sürünə-sürünə evin arxa tərəfinə keçibmiş. Milislər isə yanan evə güllə

atmaqda davam edirlər. Birdən evin arxa tərəfindən güllə səsi, arxasınca da Xudunun «namərd, al, bu da sənin payın» deyən səsi eşidilir. Sonra məlum olur ki, Xudu evin arxa tərəfindəki ayaqyolunda gizlənmiş ev sahibini vurubmuş. Milislər evin arxa tərəfinə keçmək istədikdə Xudu öndə gələn milisi vurub qışqırır: Bir gülləm qalıb, mən sizə yox, özümə təslim oluram - deyə sonuncu gülləni sinəsinə sıxır.

Sadəddin kişi şahidi olduğu bu hadisəni mənə qəhərdən boğula-boğula danışb Xudunun igidliyinə, cəsarətinə bütün kəndin heyran qaldığını və onun haqqında o zaman xalq arasında qəribə əfsanələr dolaşdığını dedi.

İkinci arzum budur ki, 1930-cu ildə xalq hərəkatını boğmaq üçün canfəşanlıq göstərən və bu uğurda ölənlər kommunistlər üçün Şəkidə ucaldılmış həmin abidənin yerində kommunistlərə qarşı vuruşan, canlarını ədalət yolunda fəda edən üsyan qəhrəmanlarına abidə ucaldılsın. Çünki kommunistlər üçün ucaldılan o abidənin ömrü zorakılığın üstündə bərqərar olan quruluşun ömrü qədər oldu. Arzu etdiyim abidə isə həmin zülmə qarşı çıxan Bəhram bəy, Hüseyn bəy, Qaçaq Abbas, Mustafa bəy Əlicanbəyov, Hafiz Əfəndi kimi haqq uğrunda canlarını qurban verənlər üçün ucaldılacağından onun ömrü xalqın ömrü qədər olacaq.

GİRİŞ

Sovet hakimiyyətinin XX əsrin 20-ci illərində fərdi kəndli torpaqlarını birləşdirərək kollektiv təsərrüfatlara çevirmək və beləliklə taxıl məhsullarının istehsalı, satışı sahəsində dövlətin inhisarçı mövqeyini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycanda apardığı aqrar siyasət xalqın kəskin narazılığına səbəb oldu. Kəndlilər kütləvi kollektivləşmə siyasətini haqlı olaraq onları torpaqdan, əməklərinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququndan məhrum edəcək müdhiş bir bəla kimi qarşıladılar. Bu bəlanın qarşısını almaq üçün aparılan mübarizədə xalqımız minlərlə övladını qurban verdi.

Məhz səbəb olduğu çoxsaylı faciələrə və ağır sosial-iqtisadi nəticələrə görə böyük öndərimiz M.Ə. Rəsulzadə kolxoz quruluşunu “Azərbaycanın ən ağır yeri, daim qanayan yarası” adlandırmışdır.

Xalqın torpaqla bağlı ümidlərinin üstündən xətt çəkən kütləvi kollektivləşmə siyasəti Azərbaycanın bir çox bölgələrində üsyan həddinə yüksələn müqavimət hərəkatı ilə üzləşdi. Müqavimət hərəkatının yalnız sosial-iqtisadi xarakteri ilə deyil, həm də siyasi mahiyyəti ilə fərqlənən şərəfli səhifələrindən biri də 1930-cu ilin aprel ayında baş vermiş Şəki üsyanıdır. Şəkiddə yüksələn, sonra isə Qax, Zaqatala, Balakən və məmləkətimizin digər qəzalarına yayılan üsyanların siyasi xarakterə malik olması rəsmi sənədlərdə də öz təsdiqini tapmışdır.

Üsyan ərəfəsində Şəkiddə sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji durum olduqca gərgin idi. Hakimiyyət qurumları «düşmən ünsürlərlə» mübarizə şüarı altında xalqın maddi və mənəvi həyatına qarşı zorakılığı gündəlik davranış normasına çevirmişdilər. «Mübariz allahsızlar cəmiyyəti»nin üzvləri tərəfindən yüz illərin sınağından çıxmış gözəl adət-ənənələr, milli və dini dəyərlər hörmətsiz münasibətə məruz qalırdı.

Bolşevik rejiminin inzibati metodlara, ağır vergi sisteminə əsaslanan iqtisadi siyasəti Şəki sənətkarlığını, manufaktura təsərrüfatını iflasa uğratmış, elə bu səbəbdən də əhalinin güzəranı olduqca ağırlaşmışdı. Belə iqtisadi siyasətin özülündə duran başlıca məqsəd azad sənətkarlığı ləğv etmək hesabına istehsal vasitələri üzərində dövlətin inhisarçı mövqeyini təmin etmək idi. Beləliklə 1920-ci ildən başlayaraq yalnız doğma vətən torpağına deyil, həm də xalqın maddi və mənəvi dünyasına, həyat və düşüncə tərzinə qarşı yönələn təcavüz 1930-cu ildə Şəkiddə yüksələn üsyanın başlıca səbəbləri idi.

Doğrudur 1930-cu ilin aprelində Şəkiddə baş vermiş hadisələr haqqında fərqli fikirlər və mülahizələr də mövcuddur. Həmin mülahizələrin mahiyyəti budur ki, Sovet hakimiyyətinin xüsusi xidmət orqanları 1920-ci il aprel işğalından əvvəlki dövrə məxsus əxlaqi-etnik baxışları, iqtisadi münasibətləri, istiqlalıyyət düşüncəsini təmsil edən sosial zümrəni məhv etmək məqsədilə həmin üsyanın

başlanması üçün təhrikedici rol oynamışlar. Əslində bu sayaq niyyətlərin mövcudluğundan asılı olmayaraq bolşevik rejiminin mahiyyətindən irəli gələn sosial-iqtisadi münasibətlərin törətdiyi ziddiyyətlər müqavimət hərəkəti üçün obyektiv şərtlər olaraq qalır.

Yüzlərlə insanın qətlindən irəli gələn kədər hissindən, milli sərvətin tərkib hissəsi hesab edilən yüksək əxlaq və zəka sahibi olan şəxslərin məhvindən doğan təəssüf hissindən çıxış etsək Şəki üsyanının əhəmiyyətindən daha çox qanlı rejimin qara niyyətlərinə rəvac verdiyini düşünmək olar. Lakin bolşevik rejiminin insan iradəsinə qarşı yönələn zorakılığı, insan düşüncəsini qəlibə salmaq niyyəti, azad sənətkarlığı və fərdi kəndli təsərrüfatlarını sıradan çıxarmaq üçün apardığı iqtisadi siyasət xalq qəzəbini zəruri edirdi. Şəkililər rəsmi hakimiyyət orqanlarının düşündüyü təxribat xarakterli niyyətlərdən asılı olmayaraq, yüz illər ərzində formalaşmış, həyatlarının mənasına çevrilmiş dəyərlər uğrunda mübarizəyə qalxmışdılar.

1930-cu ildə Azərbaycanın bir çox bölgələrində, o cümlədən Şəkiddə baş verən üsyanların mahiyyəti tariximizə məxsus olan digər proseslər kimi kobud təhrifə məruz qalmışdır.

Üsyanın yuxarıda sadalanan obyektiv səbəblərinin üstündən xətt çəkilməsi, onun türk, ingilis kəşfiyyatının təhriki ilə imtiyazlardan məhrum edilmiş bir ovuc keçmiş istismarçının əli ilə törədildiyinin iddia edilməsi və yaxud xüsusi xidmət orqanlarının iradəsinin nəticəsi kimi subyektiv amillə əlaqələndirilməsi hərəkətin mahiyyətinin təhrif edilməsinə xidmət edir.

Üsyançıların həqiqi niyyətlərindən bəhs edən rəsmi sənədlər isə tamam başqa mətləblərdən xəbər verir.

Uzun müddət «tamamilə məxfidir» qrifi altında qıfılda saxlanılan Xalq Komissarı Qorçayevanın Azərbaycan qəzalarında siyasi vəziyyət haqqında Şkiryatova ünvanladığı 445 sayılı məktubda bildirilir: «Zaqatala-Nuxa qəzasında üsyançıların əsas şüarı Qafqazın azad edilməsidir»¹.

Göründüyü kimi, Zaqatala-Nuxa qəzasında Sovet rejiminə qarşı çıxan qüvvələr nəinki Azərbaycanı, hətta bütün Qafqazı bolşevik əsarətindən xilas etməyi düşünürdülər.

Hörmətli oxucular, böyük şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin 1930-cu il Şəki üsyanı haqqında ağrı, kədər yüklü söhbətlərini dəfələrlə dinləmişdim. O, uşaqlıqda şahidi olduğu hadisələrdən, böyüklərdən eşidib yaddaşına həkk etdiyi mətləblərdən, üsyan yatırılarkən Şəki camaatına tutulan amansız divandan, atasının qaçaqlara yardım göstərməkdə ittiham edilərək həbs olunmasından yana-yana danışırdı. Və hər dəfə bu məsələni öyrənib qələmə almağı məsləhət görürdi.

1

Azərbaycan Resp. Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxivlər idarəsi. f. 12, s. 4, iş 57, v. 8

Ulu şairimizin təkidlə tövsiyələrindən sonra bu yükün altına girməyi qərara aldım. Arxivdə çalışdım, Şəkinin özündə və kəndlərində bir çox məlumatlı ağsaqqallarla söhbətlər etdim. Nəticədə bu kitab meydana gəldi.

«Şəki üsyanı» kitabı ilk dəfə məhdud tirajla 2000-ci ildə çap olundu. Lakin sonralar əldə etdiyim yeni sənədlər, üsyan yatırılandan sonra davam edən qaçaqçılıq hərəkatı haqqında məlumatlar məni kitab üzərində yenidən işləməyə, onu daha da genişləndirməyə sövq etdi.

Əziz oxucular, XX əsrin 30-cu illərində bolşevizmin yaratdığı zülmət səltənətində yarasa tək qaranlıqda yaşamaqdan imtina edib mərdanə ölümə üstünlük verən sələflərimizin həqiqi əməlləri, şəxsiyyətləri uzun müddət təhrif və yalan kölgəsi altında gizlədildiyindən həyatda olduqları tək yox, Sovet rejimi qurucularının təsvirlərinə uyğun şəkildə təqdim edilmişdir.

Müəllif kimi mənim başlıca niyyətim kölgədən işığa doğru gedən balaca bir cığır açmaqdan ibarət olmuşdur. Sizin rəyiniz bu məqsədə çatmaq üçün edilən cəhdin uğurunu müəyyən edən meyar olacaqdır.

I FƏSİL

1930-cu il

ÜSYANINA GEDƏN YOLLAR

Şəki XX yüzilliyin ilk onilliklərində sözüən həqiqi mənasında intibah dövrünü yaşayırdı. İqtisadiyyatının aparıcı sahəsi olan ipək sənayesi mövcud olduğu müddət ərzində ən böyük tərəqqi mərhələsinə yüksəlmişdir. İpək istehsal edən fabriklərdə o dövr üçün ən müasir, ən mükəmməl avadanlıqlar tətbiq edilirdi. Çar imperiyasında ilk dəfə elektrik enerjisindən istifadə etmək yolu ilə barama açmaq təcrübəsi Şəki sahibkarı Salam Lətifovun zavodunda həyata keçirilmişdi. Şəki ipək sənayesində 1915-ci ildə 10 milyon manatlıq məhsul istehsal edilmişdir. Bu göstərici əsrin əvvəlləri ilə müqayisədə 5 dəfədən çox idi.²

İqtisadi yüksəliş zəncirvarı qaydada arxasınca mənəvi tərəqqi gətirir, təhsilin, mədəniyyətin inkişafı üçün zəmin rolunu oynayır.

Xalqın təhsilə qovuşması, dünyagörüşünün artması naminə hər cür fədakarlığa getməyə hazır olan, könül evini millət sevgisi ilə işıqlandıran insanların Axund Fərəgullah Pişnamazzadə, Axund Məhəmməd Həsən Mövlazadə, Məşədi Abdullah Qafarov, Şirəli bəy Əmircanov və başqalarının gərgin səyləri hesabına «Şəki şəhəri və qəza müsəlman əhalisi arasında savad yayan Nuxa cəmiyyəti» adlı xeyriyyə təşkilatı yarandı. Bu cəmiyyət öz məramından irəli gələn vəzifələrin həyata keçirilməsində diqqətə layiq uğurlar əldə etdi.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, səbəb-nəticə əlaqələrinin ahəngdarlığı baxımından iqtisadi tərəqqi və mədəni səviyyənin yüksəlişi milli özünüdərk prosesinin inkişafına təkən verən mühüm amil çevrilir. I Dünya savaşı ərəfəsində bu qanuna uyğunluq Azərbaycanın iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bölgələrindən olub Şəkiddə də özünü büruzə verirdi. Milli oyanışı təsdiqləyən ən mühüm əlamət əhalinin öz etnik soy-kükünə, Türkiyəyə marağının xeyli artması idi. Abdulla Əfəndizadənin 1919-cu ildə Şəkinin “Mədəniyyət” mətbəəsində çap olunmuş “Ya ölüm, ya Türkiyə” kitabçasının məzmununu milli şüurun inkişafını təsdiq edən bariz nümunədir. Əsərin mahiyyəti müəllifin «Böyük Türkiyə ilə birləşib əzəmətli və elmi səltənət təşkil etməklə bərbad ittihadı-millət və ittihadlaşan bizim milli əməllərimiz çiçəklənə biləcəkdir»³ - fikrində öz əksini tapmışdır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Şəkili sahibkar Həsən Mustafayevə məxsus olan bu mətbəə 1911-ci ildə işə başlamışdır. Həmin mətbəədə 1916-cı ildə Rəşid bəy Əfəndiyevin «Saqqalı kəraməti» əsəri, yenə həmin ildə «Əsgəri

² Mahmud İsmailov. «Şəki», Bakı, 1982, səh. 70

³ Abdulla Əfəndizadə. «Ya ölüm ya Türkiyə». «Şəki Mədəniyyət» mətbəəsi, 1919-cu il

Marşlar», 1918-ci ildə Rəcəb Əfəndizadənin «Türk qıraəti» dərsliyi, 1919-cu ildə «Nuxa Hürriyyəti Maarif» kitabçası və Abdulla Əfəndizadənin yuxarıda adı çəkilən əsəri çap olunmuşdur.⁴

1913-cü ilin yazında Şəkidə Müsavat Partiyasının yerli özəyi yaradıldı. Özəyin təsis yığıncağında bəyan edildi ki, Müsavatın başlıca məqsədi milli mənafə uğrunda mübarizə aparmaqdır.

Qısa bir zaman kəsiyi ərzində Müsavat Partiyasının Şəki özəyinin üzvlərinin sayı 400 nəfərə çatdı. Hətta Şəki qəza polis idarəsinin rəisi Mürsəl bəy Həsən bəy oğlu Sədrəddinbəyov da onun sıralarında fəaliyyət göstərirdi. O, partiya cəlb etdiyi polis idarəsinin əməkdaşları Əhmədəğa Yusifbəyov və Zahidin vasitəsi ilə Müsavat ideyalarını təbliğ edir, onun sıralarını artırır. Mürsəl bəyin qurduğu təbliğat sisteminin təsir dairəsi Şəkinin hüdudlarını aşaraq Qəbələ və Ərəş nahiyələrini də əhatə edirdi. O, mütəmadi olaraq Bakı, Gəncə və Tiflis şəhərlərində olur, F.X.Xoyksi, X.Xasməmmədov, X.Məlikaslanovla görüşərək müxtəlif xarakterli tapşırıq və məsləhətlər alırdı.

Məmmədəli Xəlfəzadə Müsavat Partiyasının Şəki özəyinin ilk rəhbəri olmuşdur. Türkiyədə təhsil alması onun dünyagörüşünə əhəmiyyətli təsir etmişdir. Məmmədəli Xəlfəzadə Şəkinin Küngüt, Zəyzid, Göynük və digər kəndlərini gəzərək Müsavat ideyalarını təbliğ edir, bu partiyanın guya bəylərin, varlıların partiyası olması haqqında təəssüratların yanlış olduğunu, xalqın bütün zümrələrinin mənafeyini qoruduğunu, milli birliyi təmin etməyə can atıldığını təkidlə izah edirdi. «Türk millətindənəm, islam hümmətindənəm, qərb mədəniyyətindənəm» kəlamı onun dilinin əzbəri idi.

Milli hökumət qırmızı ordunun süngüləri ilə süquta uğradıqdan sonra M.Xəlfəzadə özünü cəmiyyətdən təcrid edib, bir növ qaçaq həyat tərzi keçirir. 1925-ci ildə həbs olunur. Yüksək intellekt sahibi olması, bir neçə dili, o cümlədən rus dilini mükəmməl bilməsi Məmmədəli Xəlfəzadəni xilas edir.

O bir müddət Maarif komissarlığında çalışır, sonra Sənaye (Neftkimya) institutunda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Məmmədəli müəllim ömrünün sonuna kimi bu institutda rus dili kafedrasına rəhbərlik etdi.

Məmmədəli Xəlfəzadənin keşməkeşli ömrü 1959-cu ildə başa çatdı. İnsanlar ürəklərində gəzdirdikləri Vətənlə bağlı arzularını Müsavat Partiyası tərəfindən reallaşdırılacağına inandıqlarından ona tapınırdılar, onunla nəfəs alırdılar. Belə isti münasibətin nəticəsi idi ki, partiya elin-obanın məhəbbət və qayğı orbitinin cazibə dairəsinə düşmüşdür.

İpək sənayesində çox böyük nüfuz yiyəsi olan fabrikinin sahibi Salam Lətifov (Törə Salam), zərgər Usta Əhməd Usta Əziz oğlu, İstanbulda təhsil almış Vüsəl Əfəndi, hüquqşünas Mustafa bəy Əlibəyov, Şəkinin Hacı Zeynalabini hesab

⁴ Kərimov. Şəki keçmişdə və indi. «Şəki» mətbəəsi, 1927-ci il, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü. Sabir Əfəndiyev şəxsi arxivindən

edilən Hacı Məmmədsadıx Əliyev və onun qardaşları Müsavatın yerli özəyinə himayədarlıq edir, hər cür maddi və mənəvi yardım göstərirdilər.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Müsavat partiyasının aparıcı mövqeyə malik olması, nüfuzunun orta xətlə yüksəlməsi Şəki özəyinin də tərəqqisinə əhəmiyyətli təsir göstərirdi. Burada «Türk federalistlər», «Əhrar», «Hümmət», «İttihadi-İslam» partiyalarının yerli özəklərinin üzvlərinin bir qismi Şəki müsavətçiləri ilə birləşib vahid mövqedən çıxış edirdilər.

1917-ci il fevral inqilabı nəhəng Rusiya imperiyasında mütləqiyyət üsul idarəsinə son qoydu. Müstəmləkə əsarətinin əzab-əziyyətlərini yaşayan digər xalqlar kimi Azərbaycan xalqı da mütləqiyyətin süqutunda öz nicatını gördü.

Kerenski hökumətinin iş başına keçməsindən az sonra Şəkinin Hürriyyət meydanında toplanan əhali qarşısında Sultan bəy Əmircanovun bəhs etdiyi mətləblər də bunu təsdiq edir. Onun sözlərdiklərindən: «Həzrət! Bu gün inqilabdır. Biz bu vaxta qədər insan deyildik. Bugünkü inqilabın əli ilə bağışlanan insanıyyət libasını biz məmnuniyyətlə qəbul edib geyməliyiz.

Çar hökuməti bizi oxumaqdan məhrum etmişdi. Bu gündən etibarən biz mədəni-maarif sarayları tikməli və onun içində tərbiyə almalıyıq. Cəhalət xarabalarında yatmaq zamanı keçdi. İndi Kerenski hökuməti başda durur. Bu hökumət çara bənzəmir. Bu hökumətin verdiyi qanunlar hamını razı salacaqdır»⁵.

Əlbəttə, Kerenski hökumətinin Rusiya imperiyası tərkibində olan xalqların maariflənməsinə münasibəti heç də çarizmin bu problemlə bağlı tutduğu mövqedən əsaslı dərəcədə fərqlənə bilməzdi.

Əslində Sultan bəy arzularını həqiqət kimi təqdim etməklə gümanlarının illüziya olduğunun fərqi nə varmamışdır. Lakin hər necə olsa da çarizmin devrilməsindən sonra liberallaşma prosesi həyatın bütün sahələrində özünü büruzə verirdi.

Şəki ziyalıları qəzadə təhsilin inkişafını təmin etmək üçün maarif cəmiyyəti təsis etmək qərarına gəlirlər. Onlar bu niyyəti o zaman müfti ilə birgə Şəkiyə gəlmiş Şeyxülislama da bildirirlər. O bu təşəbbüsü alqışlayır və xeyir dua verir.

1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının I qurultayında Şəkidən Şirəli bəy Əmircanov, Mürsəl bəy Sədrəddinbəyov və Qəbələni təmsil edən, dövrün tanınmış coğrafiyaşünası Əhməd Əfəndi iştirak edirdilər. Türk Federalistlər partiyasının yerli özəyinə rəhbərlik edən Şəki bələdiyyəsinin sədri Şirəli bəy dinləyiciləri riqqətə gətirən bir nitqlə qurultay tribunasından çıxış etmişdir.

1917-ci ilin mart ayının axırlarında Şəki maarifpərvərlərinin təşəbbüsü ilə «Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti» təsis olundu. Bu cəmiyyət Şəkidə maarifin,

⁵ Ə.Kərimov. Şəki keçmişdə və indi. «Şəki» mətbəəsi, 1927-ci il

mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynadı. Yaşadıqları ömrün mənasını xalqa xidmət etməkdə gören insanların gördükləri işin miqyası adamı heyretləndirməyə bilmir.

«Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti» tərəfindən 60 nəfərə yaxın tələbənin təhsil aldığı ibtidai məktəb müəllimi hazırlayan kurs açıldı. Kursda yalnız Şəki qəzasından deyil, Şamaxı, Qaryagin kimi uzaq bölgələrdən gələn tələbələr də təhsil alırdılar. Cəmiyyət tələbələrin məişət ehtiyaclarını ödəmək üçün təqaüd də verirdi. Zamanın tələbatına uyğun olaraq tələbələr hərbi təlim də keçirdilər. Bunun üçün kursa zabıt dəvət olunmuşdu. Üç aylıq təhsil prosesi başa çatdıqdan sonra uğurla imtahan verən 35 nəfər tələbəyə diplom təqdim edildi. Qısa müddət ərzində cəmiyyət tərəfindən qəzada 25 məktəb, təhsildən kənarda qalan 200 nəfər üçün Vətən məktəbi yaradıldı. Tavanasız ailədən olan uşaqların pulsuz paltarla, dərslərimə ilə təchiz edilməsi, həmçinin müəllimlərin əmək haqqının ödənilməsi, Şəki qəzasında açılan qıraətxanalar, konsert və teatr truppalarının fəaliyyəti bütün bunlar Nuxa «Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti»nin adı ilə bağlı idi.

Cəmiyyətin 18 nəfər fəxri və 76 nəfər həqiqi üzvü var idi. Nurməmməd Əfəndi cəmiyyətin fəxri sədri seçilmişdi.

Nuxa «Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti» öz məramını dolğun şəkildə reallaşdırmaq üçün xeyli maliyyə vəsaiti sərf etmişdi. Maliyyə problemləri Şəkinin sahibkarları və ziyalıları tərəfindən şəxsi vəsaitlər hesabına həll edilirdi. O zaman çox yüksək dəyərə malik olan manat hesabı ilə Abdulla Əbdürrəhmanzadə 300 manat, tacir Cəfər Əbdürrəhmanzadənin oğulları 1000 manat, Mustafa Əlibəyov 200 manat, Hacı Məmmədsadiq Əliyevin vəfatı ilə əlaqədar qardaşları ehsan olaraq 200 manat, Süleyman Məmmədzadə, Həmid Qasımoğlu və doktor Əliabbas Əfəndi Qədimov hər biri 100 manat Hürriyyəti Maarif cəmiyyətinə yardım göstərmişlər.⁶

S.Şaumyanın Bakı Sovetini Zaqafqaziyada vətəndaş müharibəsinin başlıca mərkəzinə və istehkamına çevirəcəyi təhdidindən irəli gələn faciəvi nəticələr Şəkiddə də özünü büruzə verdi.

1918-ci ilin martında Şahmalıyev soyadlı bir nəfər Şəkiyə gələrək yeni hökumət quruculuğu barədə bir sıra təkliflərlə çıxış etdi.

Bu təkliflər şeyx Əli Salman tərəfindən təqdir edildi. Eyni zamanda o, Bakıdan Şəkiyə rəhbər işə göndərilən nümayəndənin artıq yolda olduğunu və onu qarşılamaq üçün Çapağan kəndinə yaxın olan yerdə pişvazına çıxmağı tövsiyə etdi.

Şəkiddə sənətkarlıqla məşğul olan Movses adlı erməni daha da irəli gedərək Əli Salmanın da hökumət nümayəndəsinin qarşılama mərasimində iştirak etməsini məsləhət bildi. Onun rəyinə görə din xadiminin yerli rəhbərliyə göndərilən şəxsin qarşılanmasında iştirakı şəkiliblərin qurulan hökumətə bəslədikləri hörmətin təzahürü kimi qəbul edilərdi.

⁶ “Nuxa Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti” kitabçasının tam mətni bu kitabın “Sənədlər” bölməsində verilir.

Şəkiyə rəhbər işə göndərilən şəxs isə Şaumyanın yaxın adamı Ter-Qriqoryan idi. Onun qısa müddətli hakimiyyəti dövründə qəzada milli zəmində toqquşmalar nəticəsində Şəkinin 20 kəndi viran edildi.

Qəzada əhalinin müsibətlərinə son qoymaq üçün qərara alındı ki, Gəncədə yerləşən milli hökumətə müraciət edilsin. Ora yollanan nümayəndə heyətinə Şəki şəhər bələdiyyəsinin rəis müavini Mahmud bəy Fərzəlibəyov rəhbərlik edirdi. Lakin onlar Kiş çayı sahilində, bəndin yaxınlığında basqına məruz qaldılar.

Mahmud bəy Fərzəlibəyov və Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa nümayəndə heyətinin üzvləri qətlə yetirildi.⁷

20-30-cu illərdə Sovet hökumətinin Şəkidə törətdiyi bütün cinayət xarakterli əməllərdə əli olan “işpolkom” Ələşraf 1927-ci ildə Şəkidə çap etdirdiyi «Şəki keçmişdə və indi» kitabçasında bu hadisəni başqa variantda təqdim edir. Onun yazdığına görə erməni qoşununun Gürcüstan vasitəsilə Şəkiyə gələcəyi barədə şayiələr yayılır. Guya bu qüvvəni qarşılamaq üçün Haşım bəy Əmircanovun rəhbərliyi ilə nümayəndə heyəti göndərilir. Əvvəlcə nümayəndə heyətinə rəhbərlik üçün Ədilxan nəzərdə tutulsa da sonra Haşım bəylə əvəz olunur. Şəki şəhər bələdiyyəsinin rəis müavini Mahmud bəy Fərzəlibəyov, Məşədi Cabbar Dadanov, erməni millətinin nümayəndələri Muxak Bayaxçı oğlu, Şaşa Məlik Allahverdiv və iki nəfər mühafiz həmin heyətin tərkibində idi. Yuxarıda deyildiyi kimi Mahmud Fərzəlibəyov və Məşədi Cabbar Dadanovdan başqa onların hamısı Kiş çayı sahilində, bəndin yaxınlığında qətlə yetirildilər.

Tarixən milli təəssübkeşlik əhval-ruhiyyəsi ilə köklənən şəkiliblər istiqlaliyyət dövründə ümummilli problemlərin həllində də yaxından iştirak edirdilər. Daşnak təcavüzünün qarşısını almaq üçün Şəkidən Zəngəzura 400 nəfərdən ibarət süvari hissə göndərilmişdir. Eyni zamanda Zəngəzurun dağıdılmış kəndlərindən qaçqın düşmüş 5000 adam qəzada yerləşdirilmişdi.⁸

1919-cu il may ayının 28-də Şəki Bayram ovqatında idi. İstiqlaliyyətin birinci ildönümü qeyd olunurdu. Küçələrə qələbəlik, insanların simasına sevinc ifadəsi, qəlblərinə isə müstəqilliyin ilk ilinin gətirdiyi fərəhli yekunlardan irəli gələn milli qürur hissi hakim kəsilmişdi.

Həmin gün şəhərin müxtəlif yerlərində yarmarkalar təşkil edilmişdi. Xalq üçlüyünün ifasında səslənən muğamlar, mahnılar qara zurnanın hay-harayına qovuşaraq qərribə bir ahəngdarlıq yaratmışdı. Xan sarayını əhatə edən qala divarlarının önündə müsavətçi çavuş Əhmədağa Yusifbəyovun qəbul etdiyi hərbi rəsmi-keçid bayram şənliklərinə xüsusi təntənə gətirdi. Cümhuriyyətin nazirlər kabinetinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyovun xalqa ünvanlanan nikbin məzmunlu müraciəti oxunduqdan sonra camaatın əhval-ruhiyyəsi daha da yüksəldi.

⁷ Əfəndiyev. Şəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində. Şəki, 2003, səh. 6

⁸ V.Çıraqzadə. İstiqlal yollarında. Azərənşr, Bakı, 1992, səh. 58

Bəli, müstəmləkə əsarəti adlı hərəratlı vəziyyətdən xilas olmuş xalq ürək dolusu sevinir, həyatın bütün sahələrini əhatə edən geniş quruculuq işləri aparırdı.

Həm də dövlət quruculuğu daşnak təcavüzünün gətirdiyi çətinliklər, öz varlığını işğallardan kənarında təsəvvür etməyən «şimal ayısının təhdidləri və nəhəyat daxili satqınların fitnə-fəsadları şəraitində gedirdi. Bolşevik mərəzinə yoluxmuş məhdud bir zümrə adamları kommunistlərin sıralarına cəlb etmək üçün ərzaq paylamağa qədər müxtəlif vasitələrə əl atırdılar. Partiyaya daxil olan hər bir Şəkili 3 kq mampası konfeti və 2 qutu çayla mükafatlandırılırdı.

Şəkidə milli hakimiyyətin nüfuzdan salınmasına xidmət edən təbliğatın, fəhlələri tətillərə sövq edən çağırışların və digər təxribat xarakterli əməllərin törədilməsində Abid Əfəndiyev, Məmmədəmin Şəkinski və Mustafa Quliyev aparıcı rol oynayırdılar. Bu bolşeviklər siyasi xarakterli aksiyaların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində xüsusi səriştəyə malik olan peşəkarlar idi.

Məsələ burasındadır ki, Abid Əfəndiyev və Məmmədəmin Şəkinski Orta Asiyada, Mustafa Quliyev isə Kiyevdə bir müddət bolşevik təbliğatının təşkili prosesində iştirak etmişdilər. Hətta, M. Şəkinski «Hümmət» bolşevik təşkilatının Aşqabad komitəsinin məsul katibi kimi fəaliyyət göstərmişdi. Onlar «Hümmət»in qərarına əsasən inqilabi iş aparmaq üçün Azərbaycana gəlmişdilər.

Ukraynadan Azərbaycana dəvət edilmiş, Bakıda, Lənkəranda daha sonra Şəkidə milli hökumətə qarşı mübarizə aparmış M.Quliyev Azərbaycanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra maarif komissarı vəzifəsində yüksəlmişdir. Lakin milli hökumətə qarşı bolşevizmin təntənəsi naminə mübarizə aparan bu bolşevik də digərləri kimi kütləvi repressiyanın şahə qalxdığı dövrdə xalq düşməni kimi «ifşa» olundu.

O, Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının təqdimatına əsasən 1937-ci il iyulun 5-də Odessa şəhərində həbs edilərək Bakıya göndərildi. M.Quliyevə qarşı irəli sürülən ittihamnamədə bildirilirdi ki, 1924-cü ildən bolşevik partiyasının baş xəttinə qarşı çıxışlara başlamış, 1926-cı ildə Xalq Maarif Komissarı işləyərkən millətçi ittihad təşkilatına rəhbərlik etmiş və şəxsən həmin təşkilatın Şəkidəki özəyini yaratmışdır. Daha sonra qeyd olunurdu ki, o, Moskvada yaşayarkən Ə.Qarayevlə əlaqəyə girərək onun rəhbərliyi altında əksinqilabi fəaliyyətini davam etdirmişdir. Qazaxıstanda yaşadığı dövrdə də eyni məzmunlu siyasi fəaliyyət göstərmişdir. M.Quliyevin əsas məqsədi silahlı yolla SSRİ-dən ayırmaq olmuşdur. Əlbəttə bütün bunlar cəfəngiyatdan başqa bir şey deyildi. Milli hökumətə qarşı güzəştisiz mübarizə aparan bir şəxs belə niyyətlərdən çox-çox uzaq olmuşdur. O, sadəcə olaraq, nədənsə M.C.Bağirovun qəzəbinə tuş gəlmişdir.

Mustafa Quliyev 1938-ci il iyul ayının 3-də SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının qərarı ilə güllələndi.

Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra əvvəllər müxtəlif vasitələrlə kommunist bolşeviklər partiyasının sıralarına cəlb edilmiş adamların bir

çoxundan imtina edildi. 1920-ci il oktyabr ayının 31-nə olan məlumata görə qeydiyyatda götürülmüş 350 bolşevikdən yalnız 53 nəfəri partiya sıralarında qalmışdı.⁹

Camaatın böyük əksəriyyəti isə ümumi rifah cəmiyyəti quruculuğu üçün dövlət müstəqilliyinin qorunub saxlanılmasının zərurətini, istiqlalıyyətdən kənarında milli tərəqqinin mümkün olmadığını dərk edirdi.

Təəssüflər olsun ki, istiqlalıyyətimizin ömrü şirin rəya kimi çox qısa oldu.

1920-ci ilin aprelində ac, çılpaq, böyük qənimətlərlə şirnikləndirilmiş əsgərlərdən ibarət olan 11-ci bolşevik ordusu çiçəklənən Azərbaycanın üzərinə yeridi. Avantürist xarakterli ideyalarla qızıqdırılmış, hər cür qanlı əməllər törətməyə psixoloji baxımdan hazır olan bu ordunun ayrı-ayrı hissələri may ayının 1-də Bakıdan Şəkiyə doğru istiqamət götürdü. Artıq mayın 4-də Şəki onların pəncərəsində idi.

Xalq qısa müddətdən sonra insan həyatının bütün sahələrini öz nəzarəti altına almağa səy göstərən, hər şeyi, hətta insan düşüncəsini, öz iradəsinə tabe etdirməyə can atan amansız rejimin zülmü altında inləməyə başladı. Bətinəndə kabus mahiyyəti gəzdirən bolşevik rejimi istibdada qarşı azacıq etiraz səsinə ucaldanların hamısını məhv edirdi. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin mövcudluğunun ilk 9-10 ayı ərzində 50 min insan qətlə yetirildi.

1921-ci ildə Şəki kəndlərindəki vəziyyətdən bəhs edən «Qafqaz» kommunası qəzeti» yazırdı. «Nuxa Qəza revkomun sədri Abid Əfəndiyev və kommunist firqəsinin idarə heyətinin üzvü Əbdülrəşid İncə-Zunut, Aşağı Göynük, Baş Göynük, Aşağı Layskı kəndlərində olarkən əhali şikayətlənilib bildirmişdi ki, sizin dediyinizə görə Qızıl Ordu nümayəndələrinin vəzifəsi fəqarə hökumətinin müdafiəsidir. Fəqət onlar əhalidən zor və hədə ilə qoşqu heyvanı, araba, ərzaq alır, nalayiq hərəkətlər edirlər.¹⁰

Azərbaycanda bolşevik rejiminin bərqərar olduğu dövr istiqlalçı zümrənin taleyində ağır faciələrlə əks olundu. XX əsrin inkvizitorları missiyasında çıxış edən «troyka» üzvləri, HKBD və ГПУ cəlladları istiqlal məfkurəsinin daşıyıcılarını kütləvi şəkildə məhv etməklə xalqı bu məfkurədən imtina etmək həddinə qədər kiçiltmək niyyətinə düşmüşdülər. Onların azğınlığından törənən fəallar nə qədər ocağı kor qoydu.

Kərimuşaqlarının taleyi həmin qan qoxulu zamanın məğzini anlamaq baxımından olduqca səciyyəvidir. Onların nümayəndəsi Mustafa Qasım oğlu 1920-ci ildə bolşeviklər tərəfindən güllələndi. Mustafanın yeganə günahı Müsavat

⁹ «Şəki əxbarı» qəzeti, № 7, 1921-ci il

¹⁰ «Qafqaz Kommunası» qəzeti, 9 fevral, 1921-ci il

partiyasına mənsubluğu və istiqlalıyyət dövründə vəzifə sahibi kimi Milli dövlət quruculuğunda fəal iştirak etməsi olmuşdur.

Kərimuşaqlarının digər nümayəndəsi Şabəddin (Bucu) Salam oğlu elə həmin ildə Qanlı Qobu deyilən yerdə cəza dəstəsi ilə döyüşdə həlak oldu.

Bu nəslə mənsub olan Hacı Salam oğlu, Mirzəmməd Qasım oğlu və Əmirəhməd Qasım oğlu isə 1930-cu il üsyanında iştirakda ittiham olunaraq məhv edildilər.

Eyni taleyi Hacı Göyüşuşaqları da yaşamalılar. Bu nəslə mənsub olan İsfəndiyar və Bəxtiyar Türkiyədə hərbi kolleci bitirmişdilər. İsfəndiyar Müsavat partiyasının üzvü olub. Yeri gəlmişkən bildirək ki, xala-oğlanları olan İsfəndiyarla Bəxtiyarın analarının əmisi oğlu Yusif Şəkidə Müsavatın yerli özəyinin yaradılmasında fəal rol oynamışdır. İsfəndiyar Şəkidən Zəngəzura göndərilən süvari hissənin tərkibində Andranikin quldur dəstələrinə qarşı igidliklə döyüşmüş, 30 kəndin azad olunmasında iştirak etmişdir.

İsfəndiyar pantürkist ittihamına tuş gələrək 1923-cü ildə güllələndi.

Hacı Göyüşuşaqları ilə qohum olan Əbdülrəhman Məhəmməd oğlu da Şəki üsyanının iştirakçısı olub. Onu 1930-cu il may ayının 28-də həbs etdilər. Əbdülrəhmanı ələ keçirmək üçün gələn cəza dəstəsinə müqavimət göstərilməsi bütün ailənin məhvi ilə nəticələne bilərdi. Bu dəhşətli faciəyə yol verməmək üçün Əbdülrəhmanın anası Zəbirə ona məxsus olan silahı könüllü təhvil verir, Əbdülrəhman isə müqavimətsiz təslim olur. Bu azadlıq mücahidi 1930-cu il iyunun 9-da güllələndi. Əbdülrəhmanın qayınları Əbdülrəşid və Əyyub da iman və əqidə uğrunda döyüşlərin ön cərgəsində olublar. Üsyan hərəkəti amansızcasına yatırıldıqdan sonra onlar sağ-salamat qalmış digər üsyançılarla birlikdə dağlara çəkilib məşəqqətli qaçaq həyatına sinə gərməli oldular.

Əbdülrəşid 1934-cü ildə həlak oldu. Əyyub isə məşhur qaçaqlar Gəncəli Dəli Alı və samuxlu Məmmədqasımla çiyin-çiyinə dayanaraq bolşevik zülmünə qarşı mübarizəni bir müddət də davam etdirdi. Onun ömrü 1936-cı ildə qırıldı.

Klassik Aşiq şerinin görkəmli nümayəndəsi Molla Cüma soyğunçuluq məqsədilə onun evinə soxulmuş və ailə şərəfini təhqir etmiş 11-ci ordu əsgərlərinin bu bəd əməllərinin qarşısını almaq istərəkən öldürüldü.

Qarlı, şaxtalı Sibirə sürgün edilmiş və bir daha geri dönməmiş Cavad adlı sərracın yeganə günahı rəhbərin şəkilli olan qəzetə əlinin silməsi olmuşdu. Onun 9 nəfərdən ibarət olan ailəsi evə qazanc gətirən yeganə şəxsi itirdiyindən acından məhv oldu.

Yeni üsul-idarə ilə barışmaq istəməyərək dağda-daşda özünə sığınacaq tapan adamları məhv etmək adı ilə 18-ci süvari hissənin əsgərlərinin əhaliyə qarşı törətdiyi vəhşiliklər xüsusən dözülməz idi. Bütövlükdə XI ordunun Azərbaycanda etdiyi cinayətlər haqqında ölkəmizin Moskvadakı səlahiyyətli müvəkkili Behbud Şaxtaxtinski V.İ. Leninə bildirmişdi: “Qızıl Ordu əvvəlcə özünü yaxşı aparırdı,

indi isə özünü irticaçı kimi göstərir. Yerlərdən sarsıdıcı məlumatlar alınır. İş o yerə gəlir ki, qızlar və qadınlar açıq şəkildə zorlanır”.¹¹

Bolşevik terrorunun diqqət çəkən cəhətlərindən biri də bu idi ki, bütün kin və qəzəbini zəkali, ağıllı adamların üzərinə yönəlmişdir. Çünki kommunist çinovniklər ağıllın hər şeyə nüfuz etmək qabiliyyətinə, deməli həm də istismarçılara qarşı mübarizə şüarı altında törədilən cinayətlərin mahiyyətini dərk etmək imkanına malik olduğunu yaxşı bilirdilər.

Ölümünə fərman verilən belə insanlardan biri də Axund Fərəcullah Pişnamazzadə idi. Bu həmin Pişnamazzadədir ki, N.Nərimanova öz siyasi baxışlarına bir daha nəzər yetirməyi tövsiyə etmiş, iti zəkası, istedadı Mirzə Cəlil, Ömər Faiq Nəmanzadə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. O, L.N.Tolstoyla məktublaşma vasitəsi ilə dinin insan mənəviyyətinə təsiri barədə fikir mübadiləsi aparmış və mülahizələri ilə böyük yazıçının rəğbətini qazanmışdı.

İstiqlaliyyət dövründə Şəkidə cəmiyyət içərisinə ziddiyyət toxumu səpib qarşিদurma yaratmaq və bundan hökuməti nüfuzdan salmaq, onun milli birliyə istinad edən əsaslarını sarsıtmaq istəyən qüvvələr var idi. Onlar məqsədlərinə çatmaq üçün təriqətlər arasına nifaq toxumu səpməkdən belə çəkinmirdilər. Bu sayaq təhlükəli əməllərin qarşısını almaq üçün A.F.Pişnamazzadə yalnız təbliğat aparmaqla kifayətlənmir, dini icma başçısı kimi digər icma rəhbəri, öz mütərəqqi baxışlarına görə yalnız Şəkidə deyil, bütün Azərbaycanda tanınan Nurməmməd Əfəndi ilə dostluq əlaqəsi saxlayırdı.

Nurməmməd Əfəndi varlığından axan nur seli ətrafa işıq saçaraq cəhələtin kölgə saldığı məkanı daraldır, pas atmış ürəkləri, kiflənmiş qafaları təmizləyirdi. O həm də elm, maarif vurğunu idi. Nurməmməd Əfəndi tərəfindən «Əfqanıstan tarixi» əsərinin fars dilindən Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilməsi onun elmi xarakterli fəaliyyətinin, maraq dairəsinin geniş miqyasından xəbər verirdi.

Onları bir-birinə bağlayan əsas tel xalq, vətən sevgisindən qaynaqlanan əqidə dostluğu idi. Qəlblərində tarın sevgisi gəzdiren bu din xadimlərinin istək və hörmət üzərində qurulan dostluq münasibətləri insanlara xoş ovqat bəxş edir, nümünə təsiri göstərirdi.

A.F.Pişnamazzadə bir dəfə Cümə Məscidində öz əmmaməsini Nurməmməd Əfəndinin başına, onun əmmaməsini isə öz başına qoyaraq möminlərin təəcəblü baxışları altında elan etdi ki, bu andan etibarən mən qonşu dini icmaya mənsub cavanların, Nurməmməd Əfəndi isə bizim icmanın cavanlarının kəbinlərini kəsəcəkdir.¹²

Beləliklə, bu müdrik insan öz əməli fəaliyyəti ilə böyük öndər M.Ə.Rəsulzadənin daim diqqət mərkəzində saxladığı və milli problemlərin həlli

¹¹ B.Rəfiyev. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995, səh. 14

¹² Teymur Xəlilovun Şəki qaçaqları. “Böyük məhəbbət” oçerkinə istinad edilmişdir.

üçün ciddi əhəmiyyət verdiyi milli təsanüd (milli həmrəylik) siyasətini həyata keçirirdi.

Belə işıqlı zəka sahibi bolşevik istibdadın yaratdığı zorakılıq mühitində psixoloji sıxıntı içərisində yaşamışdır. Onu qətlə yetirmək üçün siyasi idarəyə aparmış, lakin N.Nərimanovun müdaxiləsi və belə cinayətin baş verdiyi təqdirdə xalq qəzəbinin labüd olacağına dərk edilməsi rejim nökrələrini bu əməldən çəkəndirmişdir.

Bəli, Şəkinin müdrik ağsaqqallı Axund Fərəcullah Pişnamazzadənin Zaqatala-Nuxa qəza İnqilab komitəsinin sədri Abid Əfəndiyevin və xüsusi şöbənin rəisi K.F.Qonkinin qanlı pəncələlərindən xilas olmasında N.Nərimanov önəmli rol oynadı. Bu fakt bir daha N.Nərimanovun siyasi fəaliyyətindəki ziddiyyətləri, həm də heç bir məntiqlə, əqli mühakimə ilə izahı mümkün olmayan ziddiyyətləri təsdiq edir. Məntiqsizlik nədədir? Bir tərəfdən Azərbaycan istiqlalının qəbir qazanı rolunda çıxış etməsi, digər tərəfdən dövlət müstəqilliyinin itirilməsindən irəli gələn faciələrin qarşısını almaq niyyətinə düşməsindədir. Bir tərəfdən 1920-ci ilin aprel-avqust ayları ərzində 48 min insanı qətlə yetirmiş qanlı ordunun rəhbəri M.Q.Yefremova qəbzəsində «Mixail Qriqoryeviç Yefremova, Azərb.SSR fəhlə və kəndliləri adından Bakı şəhərinin fədakarcasına tutulmasına, Yefremov yoldaşın Azərbaycan Burjua Müsavat hökumətinin ürəyinə vurduğu ölümcül ildırım zərbəsinə görə «qeydi yazılmış qılınc bağışlanması üçün Azrevkomun sədri kimi dekret imzalanması, digər tərəfdən ayrı-ayrı şəxsləri qanlı qırğından xilas etmək üçün etdiyi səylərdədir.

20-ci illərdə istehsal və ticarət üzərində dövlət inhisarını təmin etmək üçün yeridilən iqtisadi siyasət qədim ənənələrə malik olan Şəki sənətkarlığının və sərbəst ticarətin tənəzzülünə səbəb oldu.

Bir qrup dabbağ - Ələkbər Hacı Mustafa oğlu, İdris Hacı Salam oğlu, Qurban Abdulla oğlu, Həsən İlyas oğlu, Hüseyn Salam oğlu, Rəsul Məhərrəm oğlu, İsmayıl Cəfər oğlu, Nəsrulla Lətif oğlu, Qurban Abdulla oğlu, Həsən İlyas oğlu, Hüseyn Salam oğlu, Abbas Cəfər oğlu tərəfindən Xalq Komissarlar Sovetinin sədrinə ünvanlanan ərizə sənətkarlara düşdüyü acınacaqlı vəziyyətin əks etdirilməsi baxımından, ümumiyyətlə kurslar istehsala qarşı hakimiyyətin yetirdiyi mürtəce siyasətin mahiyyətini anlamaq nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ərizəni üslubuna toxunmadan diqqətinizə çatdırırıq: «Biz kustar dabbağlarıq. Bu sənəti ata-babalarımızdan almışıq. Başqa sənətimiz yoxdur. Azərbaycan sənət birliyi dabbağları öz şəbəkəsinə birləşdirmək, artel yaratmaq qərarı qəbul etdikdə biz həvəslə artelə yazılmaq üçün ərizə verdik. 200 nəfər dabbağdan 69 nəfəri qəbul edildi. Bizi Azərbaycan sənət birliyi xammalla təchiz edə bilmir. Şəhər Maliyyə şöbəsindən vəsiqəmiz var. Bizi gizli iş görməkdə ittiham etmək olmaz. Əgər maliyyə şöbəsi bizi əvvəldən xəbərdar etsəydi açlığı katorqa əməyindən üstün

tutardıq»¹³. Bolşevik çinovniklərinin xalqın həyat tərzinə, əxlaqi etnik baxışlarına zidd əməlləri quruluşun elə ilk mərhələdə çat verməsinə, xalq nifrətinin hədəfinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Üzdən iraq «füqarə hökuməti»nin fırıldaq əməlləri o həddə çatmışdı ki, dövlət mətbuat orqanı olan «Nuxa fəhləsi» qəzeti belə əməllərdən bəhs etmək zərurəti qarşısında qalmışdı. Həmin qəzətdə dərc olunan yazılardan birində Göynük kooperativinin sədri Əhməd Səfəralının Məhəmməd Quluzadə adlı şəxsdən təhvil aldığı 527 kq çəltiyi saxtakarlıqla azaldaraq 227 kq miqdarında qeyd etməsi, 7 manatlıq şab 20 manata satması, iri məmurların təsiri altına düşərək onların şəxsi maraqlarına xidmət edən bütün tapşırıqlarını yerinə yetirməyə hazır olması barədə məlumat verilir.¹⁴

Başqa bir yazıda isə qeyd olunur ki, rayonun məsul işçiləri hər gün birinin evində plov yedikləri halda fəhlələr 2 saat növbədə dayandıqdan sonra xəmir kimi çörək alıb yeyirlər.¹⁵

Sovet hökumətinin fərdi kəndli təsərrüfatlarına qarşı tətbiq etdiyi ağır vergi sistemi 20-ci illərin ortalarında həmin təsərrüfatları iflas həddinə çatdırmışdı. Qolçomaq təsərrüfatı adlandırılan varlı kəndli təsərrüfatları bütün təsərrüfatların cəmi 3 faizini təşkil etdiyi halda kənd təsərrüfatından alınan vergilərin 50% onların üzərinə düşürdü.¹⁶

Fərdiyyətçilərə qarşı yol verilən ədalətsizliklərin AK(b)P Zaqatala-Nuxa Dairə komitəsi tərəfindən etiraf olunması törədilən qanunsuzluqların geniş miqyasından xəbər verir: «Kənd təsərrüfatı vergisinin bir növü əvəzinə faktiki olaraq 12 və daha artıq müxtəlif növü toplanılırdı. Kəndlilərin yanlış olaraq seçki hüququndan məhrum edilməsi, qısa müddətli borcların vaxtından əvvəl məcburi yığılması, ipək sənayesi üçün tədarük olunan çiy baramadan şahad toplanması zamanı əyinti hallarına yol verilmişdir»¹⁷

Bolşevik rejiminin fərdiyyətçilərə mənfə münasibəti onlara qarşı tətbiq olunan təcrid etmə siyasətində də öz əksini tapmışdır. Həmin siyasətin təzahür formalarından biri kəndlilərin şəhərdə istehsal edilən sənaye və ərzaq məhsulları ilə olduqca məhdud miqdarda təmin edilməsi idi. Bu barədə kəndlilər şikayətlənərək deyirdilər: «Madam ki, fəhlə-kəndli ittifaqından söhbət gedir, onda ayrı-seçkilik nə üçündür? Nə üçün fəhlələr qənd, çay və digər ərzaq, sənaye məhsulları ilə təmin olunmaqda imtiyazlara malikdirlər?»¹⁸.

¹³ Şəki arxivi. Əsas fond 13, saxlama vahidi 13

¹⁴ «Nuxa fəhləsi» qəzeti, 2 noyabr 1930-cu il

¹⁵ «Nuxa fəhləsi» qəzeti, 2 noyabr 1930-cu il

¹⁶ Cəmil Həsənov, Ağ ləkələrin qara kölgəsi, səh. 103

¹⁷ Baş arxivlər idarəsi. f. 225, s. 1, iş 56, v. 38-47

¹⁸ Baş arxivlər idarəsi. f. 225, s. 1, iş 56, v. 38-47

Ateizm bolşevik ideologiyasının əsas elementlərindən biri idi. Məhz bu səbəbdən də dinə aid nə varsa Sovet hakimiyyətinin patoloji nifrətinə hədəf olmuş, total zorakılığa məruz qalmışdır.

Bu barədə mərhum Əbdürrəhman Abdullayevin qeydləri diqqəti cəlb edir: «20-ci illərin sonunda Şəkidə məhəllə məscidlərinin mollaları İstanbul, Bağdad, Tehran, Qahirə darülfünunun ilahiyyat fakültələrini bitirmiş ruhanilər Sovet hakimiyyətinin düşməni hesab edildilər. İncilərdən qabaq Məkkə, Kərbəla, Məşhəd ziyarətlərinə gedib hacı, məşədi, kərbəlayı ləqəbi daşıyanlarda da, ərəb, fars dilini bilən, Quran oxuyan namaz qılan, oruc tutanlar da bu siyahıya salındılar. Məscidlər bağlandı, xalqın məscidlərə verdiyi minlərlə xalı-xalça müsadirə edilərək kimlərə verildi.

Məscidlərin minarələri söküldü, hündürlüyü 100 metrə, eni 23 metrə qədər olan qocaman (200-300 illik) şabalıd ağacları kəsildi, qədim qəbiristanlıqların ağacları qırıldı».¹⁹

Sovet hakimiyyətinin dinə qarşı zorakılığı bütövlükdə insanlığa qarşı, insanın könül evinin ən dərin guşələrinə nüfuz edən ilahi nura qarşı, insanda ürvi, munis, qüdsi nə varsa hamısını qarşı yönəlmişdi. Bolşevik rejiminin dini dəyərlərə qarşı tutduğu asi mövqe üsyan ərəfəsində Şəkidə mənəvi-psixoloji vəziyyəti olduqca gərginləşdirmişdi. Kolxoz fəalları, «Mübariz Allahsızlar Cəmiyyəti»nin üzvləri «düşməni ünsürlərlə» mübarizə şüarı altında xalqın mənəvi həyatına qarşı zorakılığı gündəlik davranış normasına çevirmişdilər. İş o yerə gəlmişdi ki, onlar ağzı oruclu adamları küçədə yaxalayaraq oruclarını pozur, öyrədilmiş kənd sovetlərinin sədrləri səmaya atəş açaraq guya ilahi varlığa meydan oxumağa qabil olduqlarını nümayiş etdirirdilər.

Tərədilən rəzalətlər heç də təsadüfi olmayıb bolşevik ideologiyasının ifrat ateizm prinsipindən qaynaqlanırdı. Həmin ideologiyanın yaradıcısı V.İ.Lenin M.Qorkiyə yazdığı məktubda bildirirdi:

«Allah ideyasını indi Avropada da, Rusiyada da hər cür, hətta ən incə, ən xoş niyyət şəklində müdafiə etmək və ya ona bəraət qazandırmaq, irticaya bəraət qazandırmaq, deməkdir».²⁰

Əsrlər boyu yaradılan möhtəşəm memarlıq abidələri, ecazkar bədii əsərlər, böyük elmi kəşflər insan qəlbinə və zəkasına düşən ilahi işığın nəticəsində mümkün olmuşdur. Allaha inamı irtica ilə eyniləşdirmək mənəvi şikəstliyin əlamətidir. Necə olmuşdur ki, insan adlanan məxluq rəzalət girdabının belə dərin qatlarına enə bilməmişdir.

¹⁹ «Kommunist» qəzeti, 15 avqust 1989-cu il

²⁰ V.İ.Lenin. Ədəbiyyat haqqında. Bakı, "Yazıçı" nəşriyyatı, 1979, səh. 130

Deməli 1930-cu ildə Şəkidə baş vermiş üsyan yalnız iqtisadi və siyasi hüquqsuzluğa qarşı deyil, həm də əsasında allahsızlıq dayanan mənəviyyatsızlığa qarşı yüksələn etiraz hərəkatı idi.

II FƏSİL

BÖHRANIN YETİŞMƏSİ, ÜSYANIN İDEOLOJİ-SİYASİ VƏ TEXNİK-TƏŞKİLATİ ƏSASLARININ HAZIRLANMASI.

1930-cu il Şəki üsyanının başında Baş Şabalıd kəndinin sakini, savadlı, iti zəkaya və poetik ilhama malik olan Molla Mustafa Şeyxzadə dururdu. Onun babası Şeyx Əhməd saflığı, dini dəyərlərə sonsuz məhəbbəti, hörmət və ehtiramı ilə el-obanın gözündə övliya səviyyəsinə yüksəlmişdi. Xalq tərəfindən Şeyx Əhmədin qəbri üzərində ucaldılmış məqbərə yerli əhalinin bu insana olan ehtiramının təzahürü idi. Az sonra həmin qəbir-məqbərə Qafqaz miqyaslı ziyarətgaha çevrildi.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Molla Mustafanın həyatının sonrakı mərhələsi müəmmalar dumanı içində əriyib yoxa çıxır. Məhz onun tərcümeyi-halının həmin mərhələsinə xas olan məchulluq müxtəlif səpkili şayiələrin yayılmasına, əsassız güman və fərziyyələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Əbdürrəhman Abdullayevin yazdığına görə Molla Mustafa üsyan yatırıldıqdan sonra bir müddət gizli şəkildə Tiflis yaxınlığındakı Soğanlıq kəndində yaşamışdır. O tam təsadüf nəticəsində ələ keçmişdir. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Balakən rayon şöbəsinin rəisi Tacəddin Koltayev bir nəfər qaraçını at oğurlayarkən yaxalamış. Oğru bağışlanacağı təqdirdə Sovet dövlətinin qəddar düşmənlərindən birinin gizləndiyi yeri nişan verəcəyini bildirmişdir. Beləliklə, oğru ilə enkevedəçinin sövdələşməsi nəticəsində Molla Mustafa həbs olunmuş və qapalı məhkəmə vasitəsi ilə 10 il müddətinə azadlıqdan məhrum edilərək sürgünə göndərilmişdir.²¹

Molla Mustafa Şeyxzadə haqqında müxtəlif xarakterli söz-söhbətin baş alıb getməsinə rəvac verən ən mühüm amil Mir Cəfər Bağırovun məhkəməsində Padarov Hacı Məmməd İbrahim oğlunun verdiyi ifadə olmuşdur. O, Azərbaycan SSR Baş Siyasi idarəsində, NKVD-də və DTN-də 1931-ci ildən 1954-cü ilədək işləmiş, müvəkkildən Azərbaycan SSR Təhlükəsizlik nazirinin müavini vəzifəsindəkə yüksəlmişdir.

Padarov məhkəmədə bunları söyləmişdir: «Mənə məlum olan cinayət faktlarına diqqət yetirməyi zəruri sayıram. 1930-cu ildə Zaqatala-Nuxa zonasının 8 rayonunda silahlı əksinqilabi üsyan baş verdi. Həmin üsyanın təşkilatçısı və başçısı ruhani ailəsindən çıxmış nuxalı molla Şeyxzadə idi. Üsyan yatırıldıqdan sonra

²¹ «Kommunist» qəzeti. 15 avqust 1988-ci il

üsyanın iştirakçalarına qarşı hərbi çekist əməliyyatı aparıldı. Fövqəladə üçlüyün başçısı Sumbatov idi. Həmin vaxt yüzrlə adam həbs edildi, güllələndi və sürgünə göndərildi. Lakin mənə məlum olmayan səbəbdən üsyanın təşkilatçısı Şeyxzadə həbs olunmadı.

1932-ci ilin fevralında Azərbaycan BSI-nin Balakən rayonu üzrə müvəkkili işlədiyim zaman öyrəndim ki, Şeyxzadə Tiflisdədir, Türkiyəyə keçməyə hazırlaşır. Mən Tiflisə getdim. O vaxtlar məlum idi ki, Şeyxzadənin ingilis və türk kəşfiyyatı ilə əlaqəsi var, üsyanı da onların tapşırığı ilə təşkil edib. Şeyxzadə çox təhlükəli siyasi cinayətkar idi və törətdiyi cinayətlər üçün güllələnməli idi. Mən Şeyxzadəni Bakıya gətirəndən sonra BSI-yə təhvil verdim və burada Sumbatova məlumat verdim. Şeyxzadənin işini BSI-nin müstəntiqi Zeynal Əliyevə tapşırıdılar. Mən elə güman edirdim ki, Şeyxzadə güllələnib. Ancaq 1937-ci ildə öyrəndim ki, Şeyxzadə sağ-salamatdır, qohum-əqrəbası ilə məktublaşır. Mən heyratə gəldim ki, üsyanın sırası iştirakçıları (onların arasında elələri var idi ki, Şeyxzadə başlarını aldadıb üsyana qoşmuşdu) Sumbatovun əmri ilə güllələnib, üsyanın başçısı, casus hələ sağ qalıb. Mən bu barədə Sumbatovla danışdım. O da özünü elə göstərirdi ki, guya Şeyxzadənin belə yüngül cəza ilə yaxasını qurtarması onu da hiddətləndirir və söz verdi ki, Şeyxzadənin işinə yenidən baxmaq üçün tədbir görəcəm.

Əslində isə Sumbatov bu söhbəti gözdən pərdə salmaq üçün edirdi, çünki Şeyxzadə hal-hazırda sağ salamatdır. Onun harada yaşadığı mənə məlum deyil, ancaq onu bilirəm ki, Nuxada yaşayan ailəsi ondan məktub alır.²²

Əvvəla unutmamaq olmaz ki, bu ifadə Sovet xüsusi xidmət orqanlarının demək olar ki, bütün pillələrində fəaliyyət göstərmiş insana məxsusdur. Onun insanları qeyri-qanuni həbs etməsi və istintaq təcridxanasında M.C.Bağirovun «Şüuru varlıq deyil, döymək təyin edir» tövsiyəsinə uyğun olaraq vəhşicəsinə döyməsi faktları elə həmin məhkəmədə aşkarlandı. Çoxlarının taleyini alt-üst etmiş bu amansız çekistin özünə qarşı irəli sürülən ittihamdan yayınmaq və Sovet kommunist sisteminə sədaqətini nümayiş etdirmək üçün guya Yemelyanova və onun təmsalında M.C. Bağirova əks mövqedə durduğunu sübut etmək istəyi nəzərə alınmalıdır.

İkincisi, Padarov xidmət etdiyi sistemin xislətinə sadıq qalaraq Molla Mustafanı türk və ingilis kəşfiyyatına xidmət etməkdə, əhalini məhz onların təhriki ilə üsyana qaldırmaqda günahlandırması baş verən prosesləri təhrif etmək niyyətinəndən xəbər verir.

Əslində isə qeyd olunduğu kimi xalqı üsyana qaldırmağa sövq edən başlıca səbəb bolşevizmin yaratdığı dözülməz sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji vəziyyət olmuşdur.

²² Mir Cəfər Bağirovun məhkəməsi. Bakı, «Yazıcı» nəşriyyatı, 1991, səh 5253

Ölimizdə olan faktlar sübut edir ki, Padarov məhkəməyə yalan ifadə vermişdir. Molla Mustafanın ailəsinə onun ölümü haqqında təqdim olunan şəhadətnamədə «Ölüm haqqında vətəndaşlıq vəziyyəti aktları» kitabının 1966-cı il avqustun 30-na aid olan 27 sayılı qeydi diqqətinizə çatdırırıq: «Şeyxzadə Molla Mustafa Məmməd oğlu 8. XII. 1937-ci ildə güllələnib».

Birdə ki, vaxtı ilə «belədən belə fırlanan dünyamızda» ömür sürmüş Frans Kafka adlı müdrik bir yazıçının həyat gerçəkliklərini heyrətamiz dəqiqliklə əks etdirən kəlamı bizlərə yadigar qalmışdır: «Bu rəhimsiz və amansız dünyada yalnız kobud və kütbeyinlər qalib gəlir. Bütün ali hiss və məqamlar əksəriyyət üçün gülünc və mənasızdır. Qabiliyyəti olan insanlar taleyin, amansız dövlət aparatı və onun gizli agentlərinin əlində oyuncaqdır».

Oxşar taleyi yaşayan Molla Mustafa Şeyxzadə həbsxanada olarkən 1934-cü il fevralın 11-də özü haqqında belə yazmışdı:

Gənc ömrü fəlakətlərdə tar-mar olan,
Millət fədaisi olmaqda xəyanət bulan,
Xəyanət fərdi qazanan divanə bənəm.
Xalqıma xidmət idi qəsdim bu xanədə
Vermədi rüsxət bari ilahi nə çarə,
Həqiqət qurbanı cahanda yeganə bənəm.
Özüm millət qurbanı əksim yadigar,
Mustafa Şeyxzadə Şahidi divan bənəm.

Hələ Sovet hökumətinin mövcudluğunun ilk illərində Leninin göstərişi ilə uzaq Ağ dənizdəki Solovetsk adasında ölüm düşərgəsi yaradılmışdı. Oradan sağ-salamat can qurtarmaq möcüzə hesab edilirdi. Bu düşərgənin fəaliyyət göstərdiyi müddətdə belə səadət yalnız bir neçə nəfərə nəsib olmuşdur.

Bəli bu həməni Solovetsk adası idi ki, Vətən, millət davası aparan yüzlərlə müsavətçinin son mənzilinə, görgahına çevrilmişdi.

Molla Mustafa da 1937-ci ildə həmin adada sürgündə olmuşdur. O buradan ölümünə 7 ay qalmış, daha dəqiq desək 1937-ci il may ayının 25-də Şəkinin Baş Göynük kəndinə, əmisi oğlu Məmməd Səadətədin oğlu Şeyxzadənin adına məktub yazmışdır. Həmin məktubu oxuyarkən gözlərimiz önündə incə duyğularla yaşayan, kövrək qəlblə, qohumcanlı bir insanın surəti canlanır. Məktubu olduğu kimi, vergülünə, nöqtəsinə toxunmadan diqqətinizə çatdırırıq:

“Mənim əzizlərim, qəlbən sevib hörmət bəslədiyim əmi oğlanlarım Məmmədə və Məcidə.

Əvvəla, öz doğmalarına illərlə Vətən həsrəti çəkən talesizlik fəqirinin kövrəlmiş ürəyinin dərinliyində çoxdan qövr eləyən və sısqa bulaq kimi çağlayan salamımı yetirirəm.

Sonrası, əgər oğlunuzun və əmioğlu Balakişinin əhvalını xəbər alsanız, Şükür allaha Bugünkü günəcən sağ-salamatıq. Gecə-gündüz bədbəxtlik girdabına düşmüş əmi oğlanlarıma görə dua edirəm. Sizinlə - giyərparalarımıla görüşməyi çox istəyirəm və ümid edirəm ki, yaxınlarda hökumətin ədalətli qanunu mənə bəraət verər və sizi doyunca görə bilərəm.

Əzizlərim, elə düşünməyin ki, mən sizi unutmuşam. Allaha and olsun ki, bir dəqiqəm olmayıb sizi arzulamayım, amma nə eləyəsən, - dustaq həyatını... Yalnız ayda bir dəfə Nuxaya yaza və sizi salamlaya bilərəm.

Bununla ikinci məktubdur yazıram, bilmirəm əvvəlki sizə yetişib, ya yox. Bəlkə siz mənə yazmağa qorxursunuz? Elə isə Anaya deyin, o, mənə məktub almağınızı yazar, bu da məni sakitləşdirər və bilərəm ki, məktubum mehriban əzizlərimə yetişib. Bircə çatdırın ki, necə yaşayırsınız, sizin və oradakıların gün-güzəranı nə təhərdir.

Arzulayıram ki, heç nəyin fikrini çəkməyəsiz, Allah qoysa qayıdaram, sizi damət kimi bağrımın başına qoyaram, özünüz də şir balaları kimi layiqli yerinizi tutar, hökumətin ədalətli qanunun köməyi ilə ürəyinizdən keçənlərə çatarsınız.

Daha nə yazım? Mənim yerimə anam əvəzi Şirin bacıya baş çəkin, onun müqəddəs əllərindən öpün, oğlu Balakişidən ona salam yetirin, bir də bacım Fatmaya, onun uşaqlarına - Mədinə və Şəfqət bacılarına, qardaşlarım Əhmədin və Mahmudun ailələrinə salam deyin. Sevimli qardaşoğlunu ağzından öpün. Hidayətə, Vahidə qayıdıb gəlibsə Vəliyuulla bəyə, xala uşaqlarına və məni soruşan bütün dost-doğmalara salam. Sizin intizarlı gözlərinizi və dodaqlarınızı öpürəm. Hələlik, xudahafiz. Sizin bəxtsiz əmi oğlunuz Mustafa Şeyxzadə. 25.V.1937.

Məqsədinə çatanacan arzulayacaqsan ki, vaxt gələr qardaş özünü yetirər. Mənim ünvanım: Popovostrov poçt şöbəsi. DİXK8-ci Solovetsk şöbəsi. Solovetsk adası.

Şeyxzadə Mustafa Məmməd oğlu.”...

Bir neçə il üsyana hazırlıq işləri getmişdir. Mustafa Şeyxzadə və onun həmfikirləri Sovet hökumətinin yeritdiyi aqrar siyasətin kəndlini təcridcən mülkiyyətçilik hissindən məhrum etdiyini, bu səbəbdən də əmək məhsuldarlığının aşağı düşdüyünü, güzəranın ağırlaşdığını, narazılığın artdığını həssaslıqla izləyir və həmyerliləri ilə etdikləri söhbətlər zamanı ağıllı mühakimələrlə, həyati dəlillərlə bu vəziyyəti doğuran səbəbləri izah edirdilər.

Təbliğət və təşviqat işi yalnız Şəkiddə deyil, Azərbaycanın bir çox bölgələrində də gedirdi. Azərbaycan Siyasi İdarəsinin rəhbərlərindən Aqrba, Nevernov və Şəmsəddinskinin bircə tərtib etdikləri ümumi məlumatda bu barədə deyilirdi: «1930-cu ilin fevralında bizim tərəfimizdən 4 nüsxədən ibarət 2 formada intibahnamələr aşkarlanmışdır. Bu intibahnamələrdə naməlum fəhlə təşkilatının adından çıxış edilir, fəhlələr və kəndlilər Sovet hökumətini devirməyə çağırılır;

həmçininin siyasi idarənin günahsız fəhlələri, kəndliləri həbs etməsindən, iqtisadi dağıntılardan bəhs olunur.

1930-cu il fevralın 20-də bir nəfər işsizin əlində «oxu və sonra ötür» sözləri yazılmış xalqa ünvanlanan müraciət tutulub. Müraciətdə deyilir ki, SSRİ-də din təqib olunur. Məscidlər, kilsələr Sovet hakimiyyəti orqanları tərəfindən ləğv olunur. Sovet hökumətindən tələb olunmalıdır ki, aldığı ibadət yerlərini və qiymətli əşyaları geri qaytarsın.²³

Üsyana hazırlıq işinin bütün çətinliklərini çiyinlərində daşıyan şəxslərin səyi hesabına Zaqatala-Nuxa bölgəsinin bir çox yaşayış məntəqələrində 35 nəfərdən ibarət kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı. Onların ümumi sayı 150 nəfərə çatmışdı. Üsyanın başlanacağı təqdirdə silahlı qüvvəni 600 nəfərə qədər artırmaq ehtimalı da nəzərə alınmışdı.

1930-cu ilin mart ayında Molla Mustafanın yaxın silahdaşı, Göynük kəndinin sakini Yunus Tiflisə gedərək yarı-gizli şəkildə yaşayan Şəkinin keçmiş bəyi Mustafa bəy Əlicanbəyovla görüşür.

Üsyana hazırlaşanların məqsədi onun vasitəsi ilə müsavətçilərlə əlaqə yaratmaq, eyni zamanda Mustafa bəy Əlicanbəyovu üsyana rəhbərlik üçün Şəkiyə dəvət etmək idi. Mustafa bəyin sonrakı fəaliyyəti sübut edir ki, üsyanda yaxından iştirak etmək üçün edilən təklifi qəbul etmiş və bu məqsədlə 1930-cu ilin aprelin 2-də Bakıya gəlmişdir. O, Bakıda olarkən hərəkətin perspektivindən bəhs edərək bildirmişdi ki, əgər üsyanın başlanğıc mərhələsində müvəffəqiyyət əldə olunarsa və üsyançıların müqaviməti heç olmasa bir ay davam edərsə, Qarabağ mahalında da üsyanın başlanması zəruridir. Çünki bolşevik rejiminin törətdiyi fəsadlar orada da əhəlinin narazılığını son həddə çatdırmışdı. Onun mülahizələrinə görə ümumi üsyan Şəkidən başlanmalı idi. M.Əlicanbəyovu bu qənaətə gəlməyə sövq edən başlıca səbəb burada kolxoz quruculuğu zamanı əhaliyə qarşı yönəlmiş qanunsuzluq və zorakılıq hallarına görə müqavimətin sürətlə artması idi. Torpaqla bağlı ümidi puç olmuş kəndlilər, Sovet hakimiyyətinə qarşı asi düşərək dağlara qalxan qaçaqlar müqavimətin əsasını təşkil edirdilər. Elə rəsmi dövlət qulluğunda olan şəxslərin də bir çoxu xalqın maddi və mənəvi həyatına qarşı yönələn zorakılıqlardan narazı idilər. Bolşevik rejiminin siyasi və sosial bazasının məhdud olması bu qənaəti daha da möhkəmləndirirdi. On minlərlə əhəlinin yaşadığı Şəki rayonunda cəmi 800 nəfər kommunist var idi. Burada hərbi hissə də yox idi. Hətta milis işçiləri də antibolşevik əhval-ruhiyyə ilə köklənmişdilər.

Üsyançıların demək olar ki, bütün dövlət idarələrində öz adamları var idi. Onlar hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti haqqında üsyana hazırlaşan qüvvələrə müntəzəm məlumatlar verirdilər. M.Əlicanbəyovun bildirdiyinə görə Şəki hərbi

²³ Baş Arxivlər idarəsi. f. 12, s. 4, iş 62, v. 140

komissarlığında 5 nəfər əməkdaşdan 3 nəfəri, milisdə və digər təşkilatlarda çalışanların yarısına qədəri onların adamları olmuşdur.²⁴

Beləliklə, 1930-cu ilin yazında Şəkidə üsyanın başlanması üçün ilkin şərtlər tam yetişmişdi. Hərəkət kənddən başlandı. Çünki kütləvi kollektivləşmə kəndlini torpağa sahiblik hüququndan məhrum edilməsinə gətirib çıxarırdı. Torpaq isə kəndlinin həyatının təminatı üçün başlıca şərtidir. O, torpaq uğrunda üsyana qalxmaqla ailəsi və öz həyatı uğrunda ölüm-dirim mücadiləsinə başlamış olurdu. Bütövlükdə üsyanın hərəkətverici qüvvəsi yüz illərin sınağından çıxmış əxlaqi-etik baxışları, dini məfkurəni, iqtisadi münasibətləri və istiqlaliyyət düşüncəsini təmsil edən zümrə idi.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa dairə komitəsinin sədri Əmiraslanov və informasiya şöbəsinin rəhbəri Ayrapetovun AK(b)P MK-ya 10-20 aprel 1930-cu il tarixdə baş vermiş hadisələr haqqında “məxfidir” qریف ilə verdikləri məlumat da yuxarıda yazılanından təsdiq edir: «Hadisələrin məzmunu və istiqaməti sübut edir ki, din xadimlərinin, qolçomaqların və banditlərin başçılıq etdiyi üsyan siyasi karakter kəsb edir. Üsyana uzun müddət hazırlıq işi görüldü.

Hərəkət Azərbaycan SSR-nin digər dairələri ilə əlaqəlidir və müsavətçilərin, ittihadçıların rəhbərliyi altında sovetləşmənin 10 illiyi ilə əlaqədar başlanacaq ümum Azərbaycan üsyanının tərkib hissəsidir.

Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, xan-bəy, qolçomaq-bandit ünsürlər quruculuğumuzun çətinliklərindən, kəndlilərin ayrı-ayrı narazılıq hallarından istifadə edərək Sovet hakimiyyətinə qarşı çıxmışlar. İslam uğrunda şüarı ilə çıxış edərək fitnəkarlıqla öz ətraflarına xeyli zəhmətkeş kəndliləri cəlb edə bilmişlər. Uzun müddətli hazırlıqdan güdülən başlıca məqsəd kəndlilərin əhval-ruhiyyəsində dəyişiklik etmək və beləliklə üsyan üçün əlverişli mühit yaratmaq olmuşdur. Üsyana hazırlıq son 3 ayda daha intensiv xarakter kəsb etmişdir. Bu isə kənddə kapitalist elementlərə qolçomaqlara, din xadimlərinə sosializmin geniş hücumu ilə əlaqədar idi. Bunu kolxozçu kəndlilərin öldürülməsi, təhqir edilməsi, kənd aktivlərinin qorxudulması kimi halların artması da təsdiq edir.

Sovet hökumətinin tezliklə yıxılacağı, kəndlilərə şəkər və digər ərzaq məhsulları verilərkən bunların aeroplanlarla Türkiyədən gətirildiyi haqqında şayiələr yayılmışdı. Onlar özlərini dini dəyərlərin himayəçisi kimi təqdim edərək, «islam uğrunda» şüarı ilə çıxış edərək aşağıdakı tələbləri irəli sürmüşlər:

1. Din əleyhinə təbliğata son qoyulsun.
2. Məscidlərə sərbəst getmək azadlığı verilsin.
3. Məktəblərdə şəriət dərsləri tədris olunsun.

²⁴ Cəlal Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, səh. 105-108 (müəllif MTN-in arxivindəki sənədlərə istinad etmişdir)

4. Dini tədris üçün mədrəsələr açılınsın.
5. Həbs edilmiş din xadimləri azad edilsin.
6. Latin əlifbası qurana və şəriətə zidd olduğuna görə ləğv edilsin.

Hətta latın əlifbası onlar tərəfində qanundan kənar elan edilmiş, həmin əlifba ilə yazılan kitablar yandırılmışdır.

Sovet hökumətinin düşmənləri quruluşumuzun tərəfdarlarını öldürməkdən belə çəkinmirdilər. Yeddi nəfər müəllim həlak olmuşdur...²⁵

Mənəvi-psixoloji və sosial-iqtisadi sıxıntılar içində yaşayan xalqın yaxın keçmiş haqqında xatirələri hələ öz hərərətini itirməmişdi. İstiqlaliyyət dövrünə xas olan azad əkinçiliyə və sənətkarlığa əsaslanan iqtisadi münasibətlərin məhv edilməsindən, dini məfkurənin amansız təqiblərə məruz qalmasından irəli gələn sonsuz qəzəb, Azərbaycanın demək olar ki, bütün bölgələrində müqavimət hərəkətinə təkan verən obyektiv səbəblər idi.

Sovet hakimiyyəti orqanlarınının 30-cu ildə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində baş verən hadisələrə münasibətini ifadə edən daha bir arxiv sənədinin ümumi məzmunu deyilənləri bir daha təsdiq edir.

«Azərbaycan ərazisində antisovet elementlərin bir qisminin aradan götürülməsi digər belə ünsürlər içərisində çaxnaşma yaratdı. Onların bir hissəsi banditlərlə (qaçaqlara) birləşdi. Bir qismi gizli yaşayış şəraitinə keçdi. Əhəmiyyətli hissəsi isə yoxsullar, ortabab və fəhlələr arasında aparılan həbslərin qeyri-qanuni olması, Sovet hökumətinə qarşı dərhal çıxış etməyin zəruriliyi barədə təbliğata başladılar. Təbliğatçılar xalq içərisində bu məzmununda söhbətlər aparırdılar»: SSRİ daxilində üsyanlar başlandıqdan sonra Sovet hökuməti özünü inamsız hiss edir. Lakin rəhbər şəxslər nəyin bahasına olursa olsun, öz mənəblərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Lakin bütün cəhdlərə baxmayaraq hakimiyyət tezliklə süquta uğrayacaqdır. Sizin vəzifəniz taxılı, digər vergiləri verməmək və kolxoza üzv olmaqdan imtina etməkdən ibarətdir.

Bakı dairəsində Lenin-Suraxanı rayonunun Əmircan kəndində Qulam Əli (keçmiş dəllal-ticarətçi), Məşədi Fərrux Nur Məmməd oğlu (Müsavətçi oğlu), Kərbəlayı Səlim (icraçı), Atabala (keçmiş tacir), Məşədi Məmməd və Kərbəlayı Məmmədovdan ibarət qrup yaranmışdı. Onlar kəndin mollası Axund Molla Hənifənin həbsinin qeyri-qanuni olduğunu bildirərək həmkəndlilərinə məsləhət veriblər ki, molların azad edilməsi üçün Mərkəzi Komitə qarşısında vəsatət qaldırınsınlar.

Bu kənddə Məşədi Əziz Hüseyn oğlu və Ağa Nəbi Əhməddən ibarət ikinci qrup da fəaliyyət göstərir. Bu iki qrup bircə hərəkət edir. Onların fəaliyyəti nəticəsində 1930-cu il fevralın 9-da həmin kəndin 30 nəfər sakini məscidə

²⁵ Baş Arxivlər idarəsi. f. 255, s. 1, iş 56, v. 3844

toplaşaraq namazdan sonra öz aralarında üç nəfəri Axund Molla Hənifənin azad edilməsini xahiş etmək üçün Bakıya göndəriblər.

Bakının Bülbülə kəndində Hacı Sahib (qolçomaq), Cumaqulu Nəsrulla oğlu İslamov, Hacı İsgəndər Qafar oğlu, Əli İman, Hacı Əli bəydən ibarət antisovet qrup fəaliyyət göstərir.

Bu qrup 1930-cu il fevralın 9-da axşam saat 8-də kəndlilərlə birlikdə məscidə toplaşaraq kənddə dini işləri gücləndirmək və Molla Axundun azad olunması üçün, kollektiv ərizə yazmaq üçün qərar qəbul etmişlər.

Binə kəndində Fəcəli Əşrəf oğlu və Abdurəhim Talib oğlundan ibarət daha bir antisovet qrup formalaşmışdı. Onlar aparılan həbslərin düzgün olmadığı haqqında təbliğat aparırdılar.

Qarabağda Şeparta adlanan yerdə 40 nəfər həbs olunmaqdan qorxaraq gizlənmişdilər. Belə antisovet qruplar Salyan, Lənkəran mahallarında da yaranmışdı.

Zəngilan və Qubadlı dairə milis rəisləri Sultanov və Hacıyev 24 nəfərlik silahlı qüvvə ilə gizlənmişlər.

Qarabağ mahalı Xanlıq və Əfəndilər kəndlərində din xadimləri həbs edilərkən qadınlar etiraz əlaməti olaraq dustaqları 1,5 km müşayiət etmişlər.

Zaqatala-Nuxa mahalın Balakən rayonunda kəndlilər kolxoza daxil olmaqdan imtina etmiş, görkəmli din xadimlərinin həbs edilmə səbəbləri ilə maraqlanmış və onların dərhal azad olunmalarını tələb etmişlər. Kəndlilər həbs olunan din xadimlərini yaxşı insanlar kimi xarakterizə edərək, heç bir günah sahibi olmadıqlarını bildirmişlər. Onlar bir səsle qışqırırdılar: «Biz kolxoz istəmirik, lazım deyil, bizim mollaı azad edin». Bu etiraz hərəkətində iştirak edən qadınlar saçlarını yolurdular.

Antisovet ünsürlərinin həbsi zamanı silahlı müqavimət göstərilməsi halları da mövcud olmuşdur.

Naxçıvanda Kərbəlayı İsmayıl, Gəncədə quldur Yaqub məhz belə hərəkət etmişlər».²⁶

Sənədin məzmunu sübut edir ki, dövlət səviyyəsində qanunsuzluq və özbaşınalıq baş alıb getmişdir. Həbslər dalğası şahə qalxaraq qarşısına çıxanları süpürüb siyasi idarənin zindanlarına töküdü. Haqsızlığa qarşı cüzi etiraz antisovet əməl adlanan siyasi ittihamla üzləşirdi.

Kəndin ağsaqqal mollasının azad edilməsini tələb etmək antisovet əməli, həbs edilən əzizlərinin arxasınca qadınların pay-piyada getməsi doğmalarının həbsinə görə saç yolmaqla öz kədərlərini ifadə etməsi antisovet əməl!

Siyasi rəngin ən qatı çaları olan antisovet əməl ittihamı minlərlə, on minlərlə insanı fəlakətin ağışuna sürükləyirdi.

²⁶ Baş Arxivlər idarəsi. f. 12, s. 4, iş 62, v. 134137,140

Törədilən rəzalətlər, verilən zülm və sitəmlər müqabilində mütləq itaət nümayiş etdirilməsi bu ittihamdan yaxa qurtarmaq üçün yeganə çıxış yolu idi. Fəqət insanın zülm qarşısında daim itaət göstərməsi mümkün idimi? Bu insanın öz təbiətinə qarşı çıxması, öz-özünü inkar etməsi demək olardı.

İnsan ruhuna doğma olan, qəlbi rıqqətə gətirən dəyərlərdən məhrum olmaq istəməyən, mənəvi cəhətdən şilküt edilmiş halda yaşamaqdan, daha doğrusu mövcud olmaqdan imtina edən adamların qiyamdan başqa digər yolları qalmırdı.

Üsyan ərafəsində meydana gəlmiş kiçik silahlı dəstələrin üzvləri məhz bu yolu seçən insanlar idi. Budur onların bir qismi.

1. Süleyman Salman oğlunun dəstəsi (Baş Göynük) - 3 nəfər.
2. Əbdül Məcid Bakkayevin dəstəsi - 3 nəfər.
3. Novruz Şirinovun dəstəsi (Əliabad) - 2 nəfər.
4. İslam Qara oğlunun dəstəsi (Varxıyan) - 3 nəfər.
5. Məmməd Ramazan oğlunun dəstəsi (Qabaqcöl) - 5 nəfər.
6. Həsən Osman oğlunun dəstəsi (Tala qrupu - Şuayan qalıqları) - 3 nəfər.
7. Abbas Zikzitski

1930-cu il aprel ayının 13-də üsyanın başlandığı gün bir sıra fəallar həbs edildilər. Çox güman ki, xəyanətin qara əlləri bu həbslər üçün zəmin rolunu oynamışdır.

Həmin gün Mustafa bəy Əlicanbəyov (Şəkinin bəyi), Hidayət Hacı Vahab oğlu (Xalxaldan olan tacir), Bəkir Yusif oğlu Əhmədov (Vartaşen rayonunun Turkeş kəndindən olan ortabab kəndli), Rəsul Abdulla oğlu Rəsulov (Nuxanın Qışlaq hissəsindən olan kustar) və Talib Həsənov o vaxt rəsmi hakimiyyət nümayəndələrinin dedikləri kimi aradan götürüldülər.

Nuxa rayon milis şöbəsinin rəisi Cərulla Əfəndizadəni gizləndiyinə görə həbs etmək mümkün olmadı.

Molla Mustafa Şeyxzadə Zaqatala-Nuxa qəzasında fəaliyyət göstərən müqavimət hərəkatı fəalları ilə əlaqə saxlayır, üsyana mütəşəkkil halda başlamaq, vahid qüvvə ilə çıxış etmək, hərəkatları uzlaşdırmaq, kortəbiiliyə və özfəaliyyət hallarına yol verməmək üçün danışıqlar aparırdı. Belə danışıqlardan biri 1930-cu il aprel ayının əvvəllərində Qax-Muğal kəndinin sakini Xəlil Musa oğlu Eminovun evində, Qax üsyançılarının başçısı Sadıq bəy Balacayevlə olmuşdur.

Sadıq bəy həbs olunduqdan sonra 1930-cu il aprelin 27-də ifadə vermişdir. Onun dediklərindən: «Üsyan başlanmazdan 10-12 gün əvvəl (aprelin ilk günlərində) səhər tezdən mənim evimə Qax-Muğal kəndinin sakini Xəlil Musa oğlu Eminov gəldi və bildirdi ki, məni onun evində olan Molla Mustafa Şeyxzadə çağırır. O, mənə dedi ki, heç kimin görməməsi üçün bağların içi ilə gedim və bu barədə heç kimə, heç nə deməyim. Bu tapşırıqları verdikdən sonra o saat getdi. Mən Xəlilin tapşırığı kimi etdim və tezliklə onun evində oldum. Məni Xəlil özünü

qarşılıdı. Mustafa və başqaları oturan otağa deyil, heç kim olmayan otağa apardı. Molla Mustafa ilə otaqda kimin olduğunu bilmirdim. Lakin səsindən öz həmkəndlim Şabanı (Mahal İH-nin başçısı Ağamirovun kürəkəni) tanıdım. Bundan başqa Şabanın orada olmasını Xəlil özü də təsdiq etdi, lakin orada olan başqa adamlar haqqında heç nə demədi. Xəlil Molla Mustafanı mən olan otağa gətirdi. Bizi tək qoyub çıxıb getdi. Molla Mustafa ilə mən çoxdan tanışam. O, hələ ticarətlə məşğul olarkən Mən onun Baş Şabalıddakı evində olmuşam. Onu deyə bilərəm ki, Molla Mustafa mənə yaxşı tanışdır. Mən Molla Mustafaya sual verəndə ki, bu cür məxfilik nəyə lazımdır, o bildirdi ki, qeyri-leqal vəziyyətdədir, həbs olunmağından qorxduğu üçün gizləniir. Molla Mustafa maraqlandı ki, məni incidən və ya sıxışdıran varmı, hazırkı qayda-qanunla razıyam mı? Cavab verdim ki, məni heç kim nə incidir, nə də sıxışdırır və hökumətə qarşı heç bir narazılığım yoxdur. Bu zaman Molla Mustafa başladı danışmağa ki, Sovet hökuməti öz siyasəti ilə əhalinin dini hissələrinə toxunur, məscidləri əllərindən alır, mollaları həbs edir və bununla da bizi və dinimizi məhv edir. Son nəticə olaraq Molla Mustafa Sovet hakimiyyətinin devrilməsinin zəruri olduğunu bildirdi.

Mən onun təklifindən boyun qaçırdım, lakin o mənim bu işə qoşulmağıma təkid etdi və təklif etdi ki, silahlı dəstə yığım. Mən buna razı olmadım, lakin Molla Mustafa məni hədələdi ki, razı olmasam son anda mənim üçün pis ola bilər. Axırda Molla Mustafa mənə aşağıdakıları dedi: «Bu haqda heç kim qətiyyənlə bilməməlidir, özün hazır olmalısən və silah tədarükü də görməlisən, mən isə kimə paylaşmaq lazım olduğunu sənə deyəcəyəm. Əgər mənə qulaq asmasən, sonra çox heylsilənəcəksən. Mən bunlara baxmayaraq, razılıq vermədim. Yadımdadır ki, Molla Mustafa söhbət zamanı bildirdi ki, Sovet hakimiyyətini yıxmaq üçün hazırlıq hər yerdə gedir, türklər tərəfindən də köməklik olacaq. Nuxa şəhərinə gələn türk Kazım paşanın adını çəkdi. Bunlardan başqa Molla Mustafa mənə heç nə demədi. Mən Molla Mustafadan o biri otaqda oturanlar haqqında, xüsusən Şaban haqqında soruşanda, Molla Mustafa «onu haradan tanıyırsən, bəlkə bu işdə Ağamirov özü də iştirak edir» - deyə cavab verdi.

Görünür, Siyasi idarənin zindanında məruz qaldığı işgəncələr Sadıq bəyin iradəsini sarsıtdığından onu vicdan, əxlaq meyarlarına uyğun gəlməyən bu cür ifadə verməyə sövq etmişdir.

Molla Mustafanın Nuxa-Zaqatala dairəsində üsyana hazırlıq prosesində mühüm rol oynadığını təsdiqləyən faktlardan biri də hərəkətin iştirakçısı Xəlil Musa oğlu Eminovun həbsindən sonra verdiyi ifadədir. O, ifadəsində bildirmişdir ki, üsyandan 20 gün əvvəl Molla Mustafa, İsmayıl, papaqçı Məmməd (Qax sakini) və Hacı Ağakışi bəy (Qazmalar kəndinin sakini) onun evində olmuşlar. Xəlil Musa oğlu Hacı Ağakışi bəyin həmin görüşdən əvvəl həbs edilməsinə baxmayaraq papaqçı Məmmədin onun bura necə gətirə bildiyinə təəccüblənmişdir. O, ifadəsində daha sonra bildirmişdir ki, onlar dördü də nə barədəsə söhbət edirdilər. Səhər papaqçı Məmmədlə Hacı Ağakışi bəy çıxıb getdilər. Molla Mustafa və

İsmayıl da çay içdikdən sonra getdilər. Onlar hara getdikləri haqqında mənə məlumat vermədilər. Üsyan başlamazdan əvvəl Molla Mustafa və İsmayıl mənim evimə qayıtdılar. Səhər tezdən Molla Mustafa mənə Qaxa gedib Şabanı və onun qonağı Şərifini bura çağırmağı tapşırırdı. Mən atla Şabangilə gedib Molla Mustafanın tapşırığını ona çatdırdım.

...Oradan Sadiq bəygilə getdim, ona da həmin tapşırığı çatdırıb əlavə etdim ki, Cəlal həkimi də özü ilə gətirsin. Sonra mən evə qayıtdım.

...Mən əminəm ki, bu hazırlıq işləri haqqında Balacayev Sadiq bəy, Şaban, Hacıağakəşi bəy, papaqçı Məmməd və Şərifin yaxşı məlumatları var idi. Molla Mustafanın bütün fəaliyyəti haqqında isə İsmayıl Molla Musa oğlu bilirdi, çünki onlar bir-birindən ayrı olmurdular.²⁷

Molla Mustafanın evində axtarış zamanı tapılan vərəqədən məlum olur ki, o hərəkətin təşkilatçısı və rəhbəridir. Vərəqədə deyilir: «Aşağıda adları yazılmış adamlar silahlıdır və onları sizin sərəncamınıza göndərirəm. Siyahıda adları yazılmış şəxslərdən gəlməyənlər haqqında mənə məlumat verilməli:

“1. Salman Məmməd oğlu çaxmağı olmayan üçşəpli (beşatılan) tütəng;

2. Şahqulu Mustafa oğlu üçşəpli (beşatılan) tütəng və hər birində adı çəkilən silah olmaqla 8 nəfər.

İmza: Yüzbaşı Layiski İlyas İsgəndər oğlu, Katib Yaqub Yunus oğlu.
10.04.1930“.²⁸

Molla Mustafanın SSRİ miqyaslı üsyan hazırlayan «Xalq Azadəçilər Firqəsi»nin Baş Göynük kəndindəki özəyinə rəhbərlik etməsi haqqında da məlumat olmuşdur.

Baş Göynük kəndinin müəllimi Səadəddin Əfəndiyev həmkəndliləri Paşa Mahmudov və Əli Məmməd oğlu ilə etdiyi söhbət zamanı bildirilmişdir ki, ona Sovet hökumətinin devriləcəyi və Milli hökumətin qurulacağı barədə məlumat vermişlər. Molla Mustafanın «Xalq Azadəçilər Firqəsinin Baş Göynük özəyinə rəhbərlik etməsi və təşkilatda 450 nəfər silahlı adamın birləşməsi haqqında fakt da Səadəddin Əfəndiyevə verilən həmin məlumatdan bəlli olmuşdur.

Şəki üsyanının fəal iştirakçılarından biri də vaxtı ilə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin yanında qulluq etmiş Əsədulla Sadıxov idi. Üsyan ərəfəsində o, Göynük kooperativində mühasib işləyirdi. Ə.Sadıxov rus dilində orta təhsil almış, sonra Türk kommərsiya məktəbini bitirmişdir. Türk, fars və rus dillərini mükəmməl bilirdi.

Ə.Sadıxov gizli təşkilatın üzvü olub. Həmin təşkilatda 14 ay fəaliyyət göstərmiş. Bu təşkilatın sonuncu iclası 1930-cu il aprelin 8-də, ya da 9-da olub.

²⁷ C. Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim», 1999, səh. 111-112

²⁸ Yenə orada. səh. 116

Həmin iclasda Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasının 10-cu ildönümü günün üsyana başlamaq haqqında qərar qəbul olunub.

Ə.Sadıxov təşkilatın tapşırığı əsasında üsyana hazırlaşan qüvvələri Sovet hökumətinin qəbul etdiyi qərarlar və beynəlxalq vəziyyət haqqında məlumatlarla təmin etməli idi.

O, Nuxa qəzasında baramaçılıq təsərrüfatında yaranan böhran, Roma Papasının dünya dövlətlərini SSRİ-yə qarşı səlib yürüşünə çağırması ЦИК (b/P-nin elliklə kollektivləşmə zəminində qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək haqqında qəbul etdiyi qərarın Göynük sakini Əli Məmməd adlı şəxsin evində müzakirə edilməsi barədə məlumatları təşkilata vermişdi.

Mustafa bəy Əlicanbəyovun 1930-cu il mayın 4-də həbsxanada verdiyi ifadədən məlum olur ki, 1929-cu ilin yayında Nuxa sakini Hüseyn İncəli Əsədulla oğlu ona bildirmişdir ki, «xalqçı» adlı təşkilatın üzvüdür və türklərlə sıx əlaqəsi var. Təşkilatda əsasən nuxalı və zaqatalılardan ibarət üçlüklər yaranıb. Təşkilat türk təşkilatıdır, ona Qara Bəkir paşa və Məmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərlik edirlər. Təşkilatın əsas məqsədi SSRİ-nin üçlüklərlə üzük kimi əhatə etməkdir. Bu məlumatın onda haradan olması sualını cavab verərək bildirib ki, 1924-cü ildə Türkiyədə olarkən bu təşkilat ilə əlaqəyə girmişdi.²⁹

Hüseyn Əsədulla oğlu müqavimət hərəkatının fəal iştirakçısı olub. Onun babası Beydulla irsi olaraq nəslə xətlə İncə kəndinin qazısı seçilmişdir. Əsədulla sonralar Şəkiyə köçərək şəhərin Yuxarı baş deyilən hissəsində, Giləhli məhəlləsində məskunlaşmışdır.

Hüseyn Molla Mustafanın bacısı ilə evlənərək onunla yaxın qohumluq münasibətləri yaratmışdır.

O, bolşevik rejimi ilə heç vaxt barışmamış, həyatının mənasını ona qarşı güzəştəz mübarizədə görmüşdü. Cəsarət və qoçaqlığın vəhdəti Hüseyn Əsədulla oğlunun xarakterinə xas olan mühüm xüsusiyyət idi. Onun mahir və sərrast atıcı olması düşmənlərini daim vahimə içində saxlayırdı. Bolşevik partiyasının üzvü olan, canla-başla rejimə xidmət edən və bunun müqabilində Göyçay rayon hərbi komissarı vəzifəsinə yüksələn qaradaşı Əlibala onu yolundan döndərmək üçün çox şey göstərmiş, lakin məqsədinə nail ola bilməmişdir.

Bir dəfə hərbi komissarların Şəkiddə bölgə müşavirəsi keçirilirdi. Müşavirə iştirakçıları şəhər mehmanxanasının restoranında şam yeməyinə əyləşərkən, təsadüfən orada olan Hüseyn Əlibalanı yanına çağırırdı. Onların arasında yenə də həmin mövzuda söhbət olur.

Əlibala Hüseyni Sovet hökumətinin qayda-qanunları çərçivəsində yaşamağa dəvət edir. Hüseyn bildirir ki, mayasında allahsızlıq olan, Leninin bayrağı altında yalnız satqınlar yaşaya bilər, mən yox.

²⁹ C. Qasimov. Göstərilən əsəri, səh. 112-113

Üsyan yatırıldıqdan sonra Hüseyn bəy qeyri-leqal şəraitdə yaşamaq zərurəti qarşısında qalır. Axtarışlar zamanı o, İncə kəndində Bəxtiyar kişinin evində xəstə vəziyyətdə yatmış. Xəyanət nəticəsində onun yerini öyrənən hakimiyyət orqanları evi mühasirəyə alırlar. Bəxtiyar kişinin qorxudan canına titrəmə düşür. Lakin evə soxulan milis işçiləri və çekistlər oranı ələk-vələk etsələr də Hüseyn tapılmır. Hətta onun yatdığı çarpayı səliqə-səhmanla yığışdırılmış vəziyyətdə olur.

Sən demə Hüseyn Əsədulla oğlu evin mühasirəyə alındığını görərək özünü itirir, yatdığı çarpayını yığışdırır və evin çardağına qalxaraq oradan arxa tərəfdə olan ot tayasının içinə atılır. Ara sakitləşəndən sonra o Bəxtiyar kişiyyə bildirir ki, rəva görmərəm ki, səni mənə görə incitsinlər və onunla halallaşaraq oradan uzaqlaşır.

Hüseynin çox inandığı dostlarından biri xəyanət çirkabına bulaşaraq hakimiyyət orqanlarına onu təslim edəcəyi barədə söz verir. O, Hüseyn Əsəd oğlunu tələyə salmaq üçün evinə qonaq çağırır.

Sərəncamda üsyanın yatırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrə təklif olunur ki, daimi yerləşmə məntəqələrinə qayıdarkən əhalinin tərksilah olunmasında Dövlət Siyasi İdarəsinə kömək etsinlər. Sənəddə həmçinin Zaqafqaziya Dövlət Siyasi İdarəsinin üsyançıların ram edildiyi yaşayış məntəqələrini ordu hissələri, milis və kommunar dəstələri ilə möhkəmləndirmək tövsiyəsi nəzərə çatdırılır. Eyni zamanda bildirilir ki, Bəhram bəy Nəbibəyovun ətrafında olan üsyançı qüvvələri məhv etmək üçün ordu hissələrindən məqsədə müvafiq şəkildə istifadə olunması səhra komandanlığı ilə razılaşdırılısın.

Bəhram bəy Nəbibəyovun bioqrafiyası barədə məlumatları Şəmistan Nəzirinin yaralarından əldə edirik.

Bəhram bəy Nəbibəyov 1884-cü il dekabrın 6-da Şəkiddə bəy ailəsində anadan olub. İlk təhsilini Kutaisi Realnı məktəbində almışdı. Sonra Peterburq Konstantin artilleriya məktəbinin tələbəsi olub. 1904-cü il sentyabrın 2-də oranı birinci dərəcəli diplomla başa vurub. Elə həmin il Qafqazdakı iyirminci artilleriya briqadasında podporuçik kimi hərbi xidmətə başlayıb. Bəhram bəy 1909-cu il sentyabrın 7-də poruçik, 1912-ci il avqustun 31-də isə ştabs-kapitan rütbəsinə layiq görülüb.

1913-cü ildə üçüncü bataryanın komandiri təyin olunan Bəhram bəy əlaçı zabit kimi birinci əlahiddə Qafqaz Ordusunun qərargahında artilleriya rəisinin müavini vəzifəsinə təyin olunur. Elə həmin il üçüncü dərəcəyə «Müqəddəs Stanislav» ordeni ilə təltif olunur.

Bəhram bəy qardaşları Vahid bəy və podpolkovnik Hüseyn bəylə birlikdə 1919-1920-ci illərdə daşnaklara qarşı igidliliklə vuruşmuşdur.

1919-cu il dekabrın 5-də yenidən yaranmış Azərbaycan ordusunun hissələrinə baxış keçirən hərbi nazir Səməd bəy Mehmandarov kapitan Bəhram bəy

Nəbibəyovun rəhbərlik etdiyi dördüncü Dağ batareyasında əsgər və zabitlərin döyüş hazırlığından tam razı qalır.

General-mayor Həbib bəy Səlimovun 1920-ci il martın 29-da Hərbi Nazirliyə göndərdiyi raportdan:

“Bu gün saat 13-də Xanabadın ucqarı bizim partizanlar tərəfindən alındı. Bata alayı sıldırım qayalarla Daşbaşı yüksəkliyinə yanaşdı: Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyov ermənilərin təqib edilməsinə uymasaydı və mövqeləri dəyişməsaydı, alayın həmləsi daha uğurlu olardı.

Sol cinahda ermənilər ələ keçirdikləri iki pulemyotla əks həmləyə keçdilər. Onları Xanabaddan vurub çıxarmağa və qaçmağa məcbur etdik. Artilleriya əla atırdı, xüsusən podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun batareyası, ancaq təəssüf ki, batareya komandiri özünü cilovlaya bilmir və batareya ilə birlikdə döyüşə atılırdı.

Qoşunların əhval-ruhiyyəsi əladır, düşmən çoxlu itki verib, təkcə Xaraşurtda 60-dək erməni meyidi var.

General Həbib bəy Səlimov, Şuşa, 10 aprel 1920.”

“Podpolkovnik Bəhram bəy Nəbibəyovun üçüncü batareyasının topları aramsız döyüşlər apardığına görə tamamilə yararsız hala düşmüşdür. Yaxşı olar ki, onlar 1902-ci il nümunəli porşenli toplarla əvəz olunsun. Əlavə batareya qüvvəsi göndərməyinizi xahiş edirəm.

General Həbib bəy Səlimov.”³⁰

Bəhram bəy Nəbibəyovun həyat tarixinin hər bir mərhələsi türklük və qəhrəmanlıq uralığına doğru aramsız yüksəliş mərhələləridir. Müstəmləkə rejimi hər bir xalq üçün qul həyatıdır. Xalqın bir daha belə acınacaqlı aqibətə tuş gəlməməsi üçün Bəhram bəy milli ordu quruculuğunda fədakarlıq nümunəsi göstərmiş, müqəddəs vətən torpaqlarının üfunətli erməni-daşnak tapdağı altına düşməməsi üçün döyüş meydanlarına atılmışdır.

20-ci illərdə bolşevik istibdadı altında inləyən xalqın dərdinə şərik çıxaraq, bütün imtiyazlardan rütbə, vəzifə və rahat həyat tərzindən bir andaca imtina edib ayaqlar altına atılmış insan ləyaqətinin qaldırdığı üsyanın rəhbərlərindən birinə çevrilmişdir.

Milli mənşə etibarilə şotland olan ingilis tarixçisi və filosofu Tomas Karleyl qeyd etmişdir ki, dünyanın zənginliyi məhz bənzərsiz şəxsiyyətlərdir. Onların əməllərinin sayəsində dünyanın işığı artır.

Dünyanın işığını artırmaq naminə öz həyatını qurban verən bənzərsiz şəxsiyyətlərdən biri də Bəhram bəy Nəbibəyov olmuşdur.

³⁰ Şəmistan Nəzirli. «Azərbaycan» qəzeti, 20 fevral 2000-ci il

Bəhram bəy Nəbibəyov 1930-cu ilin iyul ayında Şəkinin Bideyiz kəndinin yaxınlığındakı Buxdur dağında Beriya və Bağırovun üsyanı yatırmaq üçün göndərdikləri çeka cəlladları ilə döyüşdə qəhrəmancasına həlak oldu.

Üsyan yatırıldıqdan sonra asmaq-kəsmək xislətinə sadıq qalan bolşevik rejimi əhalinin gözünü qorxutmaq üçün kütləvi repressiya tətbiq etdi. Sözdə övladın ataya cavabdeh olmadığını iddia edən Stalin üsul-idarəsi əslində ərə görə arvadı, qardaşa görə qardaşı amansızcasına cəzalandırırdı.

Bəhram bəyin yaxın qohum-əqrəbası da belə qanunsuzluğun qurbanı oldular.

«Üsyandan sonra Bəhram bəy Nəbibəyovun qardaşlarını da həbs etdilər. Otuz səkkiz yaşlı Hüseyn bəy 60 yaşlı Vahid bəy Nəbibəyovların hərəsinə 1931-ci il martın 2-də üç il həbs cəzası kəsilir».³¹

MTN-nin arxivindəki sənədlərə əsaslanan Cəlal Qasımov «Yaddaşın bərpası» kitabında Zaqatala-Nuxa dairəsində baş vermiş üsyanın rəhbərlərinin müfəssəl siyahısını təqdim edir:

1. Molla Mustafa Şeyxzadə (Baş Şabalıd)
2. Nəbibəyov Bəhram bəy (NKİ-nin səfərbərlik şöbəsinin keçmiş rəisi)
3. İsmayıl Hakki Əfəndi (türk) - Nuxa-Zaqatala mahalı. RXTŞ-nin təlimatçısı.
4. Əlicanbəyov Mustafa bəy, üsyanın başladığı gün Tiflisdə həbs olunmuşdur.
5. Şeyxzadə (Tala), 1920-ci il üsyanın iştirakçısı.
6. Hafiz Əfəndi, 1920-ci il üsyanın iştirakçısı.
7. Hacı Ağa Kişibəy (Qazmalar), qolçomaq.
8. Cəlil Moçayev, KGİ Zaqatala Komsomol idarəsi Rəyasət Heyətinin keçmiş üzvü (həbs olunub).
9. Balacayev Sadıx bəy (qolçomaq) həbs edilib.
10. Molla Yusif - partiyanın üzvü - Almalı rayonunun rəhbəri.
11. İslam və Novruz - Əliabad rayonundakı Varxiyan quldur (qaçaq - M.H.) dəstəsinin başçıları.
12. Molla Əbdürrəhman (Muxax) - Əliabad rayonunda həbs olunub.
13. Heydər Hacı Qurban Maqoma (qolçomaq) - Qabaqçöl.
14. Hacı Heybətulla (Qabaqçöl) Molla Murtazəli qrupunun ideya rəhbəri.
15. Murtazəli Xalatolinski (Qabaqçöl) - qolçomaq.
16. Bəhman İsa (Qabaqçöl).
17. Molla Şərif (Balakən), partiyanın keçmiş üzvü.
18. Dost Tahir (Balakən).

³¹ Şəmistan Nəzirli. «Azərbaycan» qəzeti, 20 fevral, 2000.

19. Paşan Məhəmməd Şaban oğlu (ittihadçı).
20. Mustafa Hacı Əli oğlu (Balakən imamı).
21. Hüseyn İlyas oğlu (keçmiş qoçu, ittihadçı).
22. Vartaşen rayonu Qumlxax kənd Sovetinin sədri.³²

Şəki üsyanının liderləri ilə yanaşı daha iki nəfərin adı rəsmi sənədlərdə daha çox hallandırılır. Bunlar Hafiz Əfəndi və Şeyxzadə Talski idilər. Bu şəxslər öz fəaliyyətlərini yaşadıkları ərazi ilə məhdudlaşdırmamış, bütün mahal miqyasında üsyanın hazırlanmasında, Tala, Çim-Çar, Dəymədağlı və Qazmalar kəndlərində üsyançı dəstələrin yaradılmasında, silahlandırılmasında fəal iştirak etmişdilər. Bu barədə yuxarıda adı çəkilən əsərdə deyilir: «1920-ci il Zaqatala üsyanının iştirakçısı olan Hafiz Əfəndi və Şeyxzadənin (Talski) digər rayonlarda üsyanın hazırlanmasında rolları olmuşdur. Bu haqda aşağıdakı məlumatlar vardır:

Tala kəndindəki üsyanın başçıları Şeyxzadə və Hafiz Əfəndidir. 1930-cu il fevralın 17-də Tala kəndinə hücumdan əvvəl Şeyxzadə yaxın kəndləri gəzmiş, üsyana hazırlıq işləri ilə məşğul olmuşdur. Əvvəl Tala kəndinə rus və türk tüfəngləri ilə silahlanmış 2030 nəfər hücum etmiş, daha sonra onlara silahlanmış talahlılar da qoşulmuşdular.

Aprelin 8-də məlum oldu ki, Tala kəndinin sakini, baramaaçan fabrikinin keçmiş sahibi, qaramal alveri etmək məqsədilə Dağıstanla mütəmadi əlaqəsi olan Əli Məhərrəmov quldur dəstəsi təşkil etmiş, heyvandarlıq kooperativinin müdiri, Əbdürrəhman isə həmin dəstəni sursatla təmin etmək üçün güllə tədarükü görmüşdür. O, Taladakı quldur dəstəsi ilə əlaqə yaratmış və söz vermişdir ki, guya Baş Siyasi idarədə işləyən yaxın tanışını vasitəsilə silah əldə edəcəkdir.

Fevralın 14-də Əli Məhərrəmovun evində yığıncaq keçirilmişdi. Həmin yığıncaqda Əlinin atası bildirmişdi ki, onun göstərişi ilə hərəkət etməyə hazır olan 2025 nəfər adam var. Adamlar Tala, Çim-Çar və Momul kəndlərindədir. O, həmçinin bildirmişdi ki, cəmi 10 tüfəngləri var, lakin üsyana cəlb edilən adamların bir çoxu silaha malikdirlər.

28 apreldə bu quldur dəstəsi (üsyançılar - H.M.) haqqında verilən məlumatda bildirilir ki, onun başçısı carlı Taban Laçındır.

Dəymədağlı və Qazmalar kəndlərində antisovet özəklər yaranmışdır. Dəymədağlı kəndindəki özəyə Qax kəndinin sakini Sadıx bəy Balacayev rəhbərlik edirdi. Dadaş İsayev - AK(b)P-nin üzvü (hal-hazırda gizlənilib) həmin özəyin üzvləri olublar.

Qazmalar kəndindəki özəyə isə Hacı Ağakışi bəy başçılıq etmişdir. O, Hafiz Əfəndi və Şeyxzadə ilə sıx əlaqədə idi.³³

³² Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, səh. 118-119

³³ Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, səh. 116-117

Beləliklə bütün Şimal-Qərbi Azərbaycan böyük üsyana hazırlaşdı. 1930-cu ilin ilk aylarında üsyana hazırlıq prosesinin genişlənməsinə və intensiv xarakter almasına təkan verən başlıca amil yanvar ayının 5-də CİK (b)P MK tərəfindən qəbul edilən qərar olmuşdur. Həmin qərara görə 1932-ci ilin yayına kimi kütləvi kollektivləşmə həyata keçirilməli və bu zəmində qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edilməli idi. Hətta qərarın yerinə yetirilməsi üçün 500 milyon manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdu.

Söhbət azad əkinçiliklə bağlı yüz illər ərzində formalaşmış iqtisadi münasibətlərə son qoyulmasından, bu qərarla razılaşmayan on minlərlə insanın bütün hüquqlardan məhrum olunmasından və nəhayət fiziki cəhətdən məhv edilməsindən gedirdi.

Deməli, kəndlinin fərdi torpaq sahəsinə malik olmaq və öz əməyinin nəticələri üzərində sərəncam vermək hüququnun üstündən birdəfəlik xətt çəkilirdi. Bu isə onu həyata bağlayan tellərin qırılması demək idi.

Kommunist bolşeviklər partiyasının kütləvi kollektivləşmə və bu zəmində qolçomaqları bir sinif kimi ləğv etmək qərarı ilə 1930-cu ildə baş vermiş Şəki üsyanı arasında məntiqi bağlılıq məhz bundan ibarət idi. Həmin üsyanın səbəblərini bütün istehsal münasibətləri üzərində dövlətin total nəzarətini təmin etməyə çalışan sovet sisteminin mahiyyətindən kənarında axtarmaq bu tarixi hadisəyə elmilikdən uzaq olan qeyri-ciddi münasibətdir.

Şəkidə, eləcə də Zaqatala-Nuxa mahalının digər rayonlarında baş verən üsyançıların CİK(b)P-nin 1930-cu il 5 yanvar qərarı ilə bağlılığı o zaman rəsmi dairələr tərəfindən də etiraf olunmuşdur.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa dairə komitəsinin AK(b)P MK-ya verdiyi məlumat dediklərimizi təsdiq edir. Məlumatda bildirilir: «...axırıncı üç ayda bu iş (üsyan hazırlıq) daha intensiv olmuşdur. Bunun səbəbi sosializmin kapitalist elementlərə - qolçomaqlara, din xadimlərinə qarşı bütün cəbhə boyu hücumu ilə əlaqədar idi»³⁴.

Digər sənəddə isə deyilir ki, Az.SSR ərazisində antisovet elementlərin qəflətən aradan götürülməsi başqa belə ünsürlər içərisində çaxnaşma yaratdı.³⁵

Kolxoz quruluşunun törədəcəyi fəsadlar haqqında kəndlilər arasında qeyri-adi söhbətlər, şayiələr baş alıb gedirdi. Hətta kollektivləşmənin üstünlüklərindən ağız dolu danışan hakimiyyət nümayəndələrinin də bu sistem haqqında təsəvvürləri olduqca bəsit idi. Bu, onların kəndlilər içərisində apardıqları təbliğat işində özünü büruzə verirdi. Dairə partiya komitəsinin hesabatındakı bu etiraf: «Üsyan hərəkətinə yoxsulların cəlb edilməsi, aşağı partiya və hakimiyyət orqanlarının onlar arasında apardıqları təbliğat işinin zəif olması ilə izah etmək olar».

Şəkinin Baş Göynük kəndində olmuş gerçək bir əhvalat həmin problemin ciddiliyindən xəbər verirdi.

³⁴ Baş Arxivlər idarəsi. f. 255, s. 1, iş 56, v. 3847

³⁵ Yenə orada. f. 12, s. 4, iş 62, v. 140

Siyasi idarənin Şəki şöbəsinin rəisi Qasimov kollektivləşmə ilə əlaqədar təhkim olunduğu Baş Göynük kəndində, həmin məsələyə həsr olunmuş yığıncaqda kolxoz quruluşunun üstün cəhətlərindən bəhs edirdi. Torpaqların, əkin alətlərinin, mal-qaranın və digər əmlakın birləşdirilməsi nəticəsində əldə olunacaq məhsul bolluğu, güzəranın xeyli yaxşılaşacağı, hamının bərabər olacağı barədə fikirlər onun çıxışının məğzini təşkil edirdi. Çıxış ərzində Göynüklülər yerdən dəfələrlə «inanmırıq, inanmırıq» - deyə söz atırdılar. Bu replikaların cavabında Qasimov onları hədələyərək: «inanmayanları həbs edəcəyik» - deyir. Kəndlilər isə cavabında «bax, buna inanırsınız, bu sizin əlinizdən gələr» - deyər onu daha da qəzəbləndirirlər. Onların ev avadanlığı, yorğan-döşək də birləşdiriləcəkmi?- sualına Qasimovun verdiyi hətərən-pətərən cavab çəşqınlığın daha da artmasına səbəb olur.

Bu yığıncaqdan sonra Qasimovun hədə-qorxusundan ehtiyat edən Yunus və Kərim qaçaq düşdülər.

XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan - türkün bu qədim arealı bolşevizmin repressiyası ilə üz-üzə qaldıqda tarixin bütün qorxunc dövrlərində olduğu kimi yenə də Türkiyənin timsalında özünün xilaskarını gördü. Xalq siyasi reallığı nəzərə almadan sadələvh bir ümidlə Türkiyəyə baxırdı. Üsyana hazırlaşan qüvvələr də can atdıqları məqsədlərə çatmaq üçün Türkiyə faktoruna ciddi önəm verirdilər.

Bu amilə rəsmi dairələr də diqqət yetirmiş və Türkiyə faktorunu Şəki üsyanı ilə bağlı tərtib etdikləri müxtəlif xarakterli sənədlərin predmetinə çevirmişdilər. Üsyan yatırıldıqdan sonra həbs edilən şəxslərin Türkiyə ilə əlaqədar verdikləri ifadələr bolşevik müstəntiqlərin diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dairə partiya komitəsinin məlumatındakı bəzi məqamlara diqqət yetirək «...Zaqatala-Nuxa dairəsinə gəlmiş aeroplanlar xəbərdarlıq vərəqələri atmadıqlarından üsyançılara imkan vermişdir ki, əhali arasında bu aeroplanların Türkiyəyə məxsus olması haqqında təbliğat aparsınlar.

Xalq komissarı Qorçayevanın Azərbaycanın mahallarındakı vəziyyətdən bəhs edən 445 sayılı məktubunda belə bir epizod var: «Üsyançılar SSRİ-nin bir sıra şəhərlərini Türkiyə və İran tərəfindən alındığı bu ölkələrlə müharibə başladığı barədə fitnəkar xarakterli məlumatlar yayırlar»³⁶.

Xalqı üsyana təhrik edən qüvvələr sovet hökumətinin tezliklə yıxılacağı barədə şayiələr yayır, əhaliyə ərzaq paylayır və həmin ərzağın aeroplanlarla Türkiyədən gətirildiyini bildirirdilər.³⁷

Həbs edilmiş üsyançı Abdurrahman Nağıbəyovun 1930-cu il mayın 4-də verdiyi ifadə: «Təxminən 1929-cu il mart və ya aprel ayında Qaşqaçay kəndinin sakini Həmid Molla Kərim oğlu (dəmirçi) mənimlə söhbətində bildirdi ki, şayiələr gəzir, tezliklə türklər Azərbaycana gələcəklər və hakimiyyəti öz əllərinə alacaqlar.

³⁶ Baş Arxivlər idarəsi. f. I, s. 231, iş 53, v. 121

³⁷ Baş Arxivlər idarəsi. f. 255, iş 56, v. 38-47

Əhali arasında buna hazırlıq görülür. Mənim «bu şayiələrin mənbəyi kimdir» sualına Həmid cavab verdi ki, o kəndləri gəzib Sovet hakimiyyətini devirmək və türklərlə görüş üçün hazırlıq işi aparan bir şəxs ilə söhbət aparmışdır. Bu şəxsin nə familiyasını, nə də adını Həmid söyləmədi, lakin o dedi ki, bu adam Zaqatala-Nuxa mahalının bir sıra kəndlərində olmuş, sonra isə Dağıstana getmişdir. 1929-cu ilin may ayında, Qax kəndində mən təsadüfən Balacayev Sadıx bəylə görüşdüm, o da mənə türklərin gəlməsi və Azərbaycanı ələ keçirəcəkləri haqqında şayiələrin gəzməsi haqqında danışdı. Bu şayiələrin haradan əmələ gəlməsi barədə Balacayev mənə heç nə demədi. Mən də öz növbəmdə bu şayiələrin olmasını təsdiq etdim və onu da qeyd etdim ki, bu haqda Həmiddən eşitmişəm. 1930-cu ildə, təxminən fevral ayında mən Qax kəndində yenidən Balacayevlə görüşdüm, o yenə də mənə türklərin gəlməsi barədə şayiələrin gəzdiyini bildirirdi. Mən ona dedim ki, bu şayiələrin haqqında çoxdan danışılar, lakin hələlik heç nə yoxdur. Sadıx bəy çiyinmə əlini vuraraq dedi: «Görərik». Bununla da, Sadıx bəylə söhbətimiz bitdi və bu günə kimi mən onunla görüşmədim.

Mart ayının sonunda mənimlə görüşən Həmid yenə də türklərin tezliklə gəlməsi haqqında şayiələrin yenidən yayılması barədə söhbət açdı. Mən buna biganəliklə yanaşdım, çünki türklərin gəlməsinə ümidimi itirmişdim. Bu haqda Həmidə heç bir söz demədim»³⁸.

Nümunə kimi gətirdiyimiz məhdud saylı faktlar bir daha sübut edir ki, 1930-cu ildə Azərbaycan xalqı mənəvi və fiziki kəlləliyə etiraz edərək yenə də gözünü ümidlə Türkiyəyə dikmişdi. Fikrimizi daha dəqiq ifadə etsək, Türkiyənin gələcəyi konkret işlərdən asılı olmayaraq həmin etirazın əsasında duran cəsarət milli ruhdan qida alırdı.

³⁸ Cəlal Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, səh. 108-109

III FƏSİL

ÜSYANIN BAŞLANMASI, GEDİŞİ VƏ NƏTİCƏSİ

Müqavimət hərəkatı məmləkətimizin milli istiqlalına son qoyan 28 aprel təcavüzünün 10-cu ildönümü günü başlanmalı idi. Lakin Qala adlanan Şəki həbsxanasına və Zaqatalada kooperativlərə edilən hücumlar hərəkatın vaxtından əvvəl başlanmasına səbəb oldu. Kortəbiiyə yol verməmək üçün edilən cəhdlər istənilən nəticəni vermədi. Mustafa bəy Əlicanbəyov üsyançıları razılıq verilməyən fərdi hərəkatlardan çəkəndirmək məqsədilə Əli adlı əməkdaşını Zaqatalaya göndərir. Lakin artıq gec idi.

Çox güman ki, üsyançıların Qalaya vaxtından əvvəl baş verən hücumu Molla Mustafanın sürgün ərafəsində orada həbsdə saxlanılan əmiləri Molla Sadəddinlə Molla Məhəmmədi xilas etmək məqsədi daşımışdır. Ancaq Qala ələ keçiriləndə məlum oldu ki, üsyançıları gecikmişlər. Dustaqlar bir neçə gün əvvəl sürgün edilmişdilər...

Azərbaycanın 8 rayonunu əhatə edən üsyan hərəkatının mərkəzi Şəkinin Baş Göynük kəndi idi. Bolşevizmə asi çıxan qüvvələr bura toplaşaraq 1930-cu il aprelin 12-dən 13-nə keçən gecə dərhal çıxış etmək haqqında qərar qəbul etdilər.

Haşiyə: Göynük qədim türk tayfalarından birinin adı olmuşdur. Anadoluda və Cənubi Qafqazda ta qədimdən eyni adlı yaşayış məntəqələrinin mövcud olması bu ərazilərin türk arealı olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Göynüklülərin tarixi yaddaşında çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı yüksələn 1807-ci il üsyanı ilə bağlı faktlar və adlar qalmışdı. Həmin il aprel ayının 28-də başlanan üsyana sultan Murad başçılıq edirdi. Cəfərqulu xan, İlisu sultanı və mayor Qrekovun birləşmiş qüvvələri ilə üsyançılar arasında həlledici döyüş Bürc dərəsində baş verdi. Toplarla silahlanmış çar qoşunu üsyançıları məğlub etdi. Sultan Murad üsyandan sonra həbs olunsada da həbsxanadan qaçıb Car Balakən ərazisində mübarizəni davam etdirmişdir.³⁹

Dövlət Siyasi İdarəsinin müvəkkili Qasimov Zaqatala rayonunda əhalidə olan qeyri-qanuni silahları müsadirə edib geri qayıdarkən üsyançılar tərəfindən yaxalanır və Göynük kəndinə gətirilərək öldürülür. Komsomol təşkilatında kənd özəyinin katibi Züleyxa və digər kolxoz fəalları da qətlə yetirilirlər. Göynükdə baş verən hadisələr haqqında rayon partiya komitəsinin birinci katibi Riza Babayevə məlumat verən rabitə işçisi də məhv edilir.

Molla Mustafa camaat qarşısında çıxış edərək bildirir ki, artıq Sovet hökuməti mövcud deyil. Bu hökumət indi nə Petroqradda, nə Moskvada, nə də Bakıda fəaliyyət göstərmir. Namuslu və nüfuzlu insanların torpaqlarını və qiymətli

³⁹ Cavadova. Şimal-Qərbi Azərbaycan. Bakı, 1999

əşyalarını mənimsəyərək onların hesabına yaşamaq istəyənlər, özlərini bolşevik adlandıran bu müftəxorların aqibəti şərəfsiz ölüm olacaqdır. Allah tərəfindən lənətləndirilən bu iş kim kömək edibsə onlar da haqlı qisasdan yaxa qurtara bilməyəcəkdir.

AK(b)P Nuxa rayon komitəsinin birinci katibi Riza Babayev aktiv kommunistləri kabinetinə toplayaraq, onların şahidliyi ilə baş verən hadisələr haqqında Bakıya məlumat verir. Eyni zamanda o, M.C.Bağirova bildirir ki, kənd rabitə xidmətçisindən aldığı məlumatı «Göynükdən qaçıb gələn bir çoban da təsdiqləyir. Yəqin ki, məlumatının qeyri-dəqiqliyini nəzərə alan M.C.Bağirov ehtiyatlı olmağı, şayiələrə uymamağı tövsiyə edir. İllər ötəndən sonra M.C. Bağirovun baş verən hadisələrə belə münasibəti başqa cür yozulur. Guya o, xüsusi xidmət orqanlarının bolşevik rejimindən narazı olan qüvvələri üsyana cəlb edib məhvinə nail olmaq niyyətinə xidmət etdiyindən R.Babayevin məlumatına etinasız yanaşmışdır.

Halbuki üsyan hərəkətinin yüksələn xətlə inkişafı M.C.Bağirovun karyerasını təhlükə altına qoymuş və az qala həyatı bahasına başa gəlmişdir.

Riza Babayev rəhbərliyə məlumat verərək bildirir ki, Nuxa və ətraf kəndlərdə sakitlikdir. Ona görə də Göynükdəki üsyan barədə əhaliyə məlumat verməyin tez olması çənaətidədir. Onunla telefon danışığı aparən baş milis idarəsinin rəisi söhbəti belə sonluqla bitirir:

- Ehtiyatlı olun. Bizimlə əlaqə saxlayın. Saatlarımızı yoxlayaq. İndi mənim saatım 19.03 dəqiqəni göstərir. Düz saat 21.00-da zəng edəcəyəm. Əgər hər hansı səbəbdən cavab verməseniz, zəng hər yarım saatdan bir təkrar olunacaqdır. Sizə salamatlıq arzulayıram.⁴⁰

Həmin telefon danışığından sonra R.Babayev kabinetindəki aktiv kommunistlərə müraciət etdi:

“Beləliklə yoldaşlar, xahiş edirəm ki, kimin silahı varsa, silahlanaraq mənim birinci çağırışımdan sonra şəhər partiya Komitəsinə gəlsin. Bütün kommunistləri xəbərdar edin. Heç bir çəşqınlığa yol vermək olmaz.

Biz heç vaxt indiki kimi güclü olmamışıq. Doğrudanmı onlar bizə hücum etməyə risk edə bilərlər? İnanmıram!”

Sonra R.Babayevin göstərişi və iştirakı ilə Şəki əhalisinə müraciət tərtib edildi. Müraciət tezliklə «Nuxa fəhləsi» qəzetinin redaktoru Məmmədsani Məmmədova çatdırıldı və onun tərəfindən edilən düzəlişlərlə redaktə olundu.

AK(b)P Nuxa rayon komitəsinin təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Nurməmməd Quliyev, «Nuxa fəhləsi» qəzetinin redaktoru Məmmədsani Məmmədov və mətbəənin direktoru Şakir Əfəndiyev redaksiya binasının zirzəmisində həmin müraciətin yüzlərlə nüsxəsini çap etdilər. Orada deyilirdi:

«Nuxa vətəndaşları!(?)

⁴⁰ Л. Аскеров, Записки Чекиста, Баку 1981, с. 73

Xanlar, bəylər və qolçomaqlar əsrlər boyu bizdən qarət etdikləri var-dövləti yenidən özlərinə qaytarmaq üçün gərgin səylər göstərirlər. Torpağı kəndlilərdən, fabrik və zavodları fəhlələrdən geri almaq istəyirlər. Sovet hökumətinin yıxılması haqqında şayiələr yayırlar. Bu, onların xam xəyallarıdır.

Varlıların nümayəndələri və onların tör-töküntüləri Sovet hökuməti fəallarına divan tutur, bolşevikləri vəhşicəsinə öldürürlər. Göynükdə Molla Mustafa və Hüseyn Əsəd oğlunun başçılıq etdiyi quldurlar Azərbaycan DSI-nin Nuxa rayon müvəkkili, bolşevik Qasimovu qətlə yetirmişlər. O, ölüm qabağı demişdir:

- Sovet hökuməti var və olacaqdır!

Düşmənin yalan şaiyələrinə inanmayın. Fitnəkarları ifşa edin. Leninin göstərdiyi parlaq gələcək uğrunda mübarizə aparanların sıraları daha da sıxlaşır!

Yoldaşlar, biz indi həmişəkindən daha güclüyük. Xalq bizə dayaq olduğuna görə güclüyük, fəhlə və kəndlilərə arxalandığımızı görə güclüyük.

Rədd olsun əksinqilabi qolçomaqlar! Yaşasın fəhlə və kəndli hakimiyyəti!

Nuxa şəhər Zəhmətkeşlər Deputatları Soveti. AK(b)P. Nuxa rayon Komitəsi⁴¹.

Bayağı bolşevik təbliğatından özgə bir şey olmayan bu müraciətin xarakterik cəhəti baş verən hadisələr haqqında yarım həqiqətləri gurultulu şüarlarla birləşdirib insanları aldatmaq məqsədi güdməsindədir. Axı elə həmin 30-cu ildə Sovet hökuməti torpağı kəndlidən alaraq kolxozlara birləşdirmək kompaniyası aparırdı. Bu yerdə atalar yaxşı deyib: «adımı sənə qoyum, səni yana-yana qoyum!»

Fabrik və zavodlardan heç danışmağa dəyməz. Dövlət mülkiyyətinə çevrilmiş müəssisələrdə ağır şəraitdə işləyən fəhlələrin aldıkları əmək haqqı onların ən adi ehtiyaclarını ödəməkdən uzaq idi.

Böyük əksəriyyəti süvarilərdən ibarət olan yaxşı silahlanmış 200 nəfər üsyançı 1930-cu il aprelin 13-də Göynük (şimal-qərb) və Zəyzid-Bideyiz (cənub-şərq) istiqamətlərindən şəhərə hücum etdilər. Hücum üçün əsas obyektlər həbsxana və rayon partiya komitəsinin binaları seçilmişdi. Güllə səsləri, atların fıxırtısı, üsyançıların nəriltisi bir-birinə qarışaraq vahiməli bir gurultuya çevrilmişdi. Sanki sel suları Qurcana çayının yatağını yenə aşaraq şəhər məhəllələrinin üzərinə axırdı.

Şəkidə yerli hakimiyyət orqanları həmin günlərdə şəhərə heç bir hücum gözləmədilər. Onlar yalnız Şəki mühasirəyə alınmazdan 2 saat əvvəl bu barədə xəbərdən hali olunmuşdular. Üsyana qalxan qüvvələr haqqında səhiv informasiya da yox idi. Həmin anda üsyançılara müqavimət göstərmək üçün nəzərdə tutulan qüvvə pis silahlanmış, həm də Şəkiyə giriş yolları üzrə xırda hissələrə parçalanmış fəal kommunistlərdən ibarət könüllülər idi. Doğradur Yaqub Cavuşun

⁴¹ Л.Аскеров, Записки Чекиста, Баку 1981, с. 76

sərəncamında 15 nəfər milis işçisi də var idi. Lakin bütün bunlar hücumu dəf etmək üçün kifayət deyildi.

Söylənilənlərin sırf tarixi həqiqət olduğunu rəsmi sənədlər də təsdiq edir.

Yenə uzun müddət «tamamilə məxfidir» kilidi altında saxlanılan AK(b)-nin Zaqatala-Nuxa dairə komitəsi adından AK(b)P MK-ya verilən məlumata müraciət edək. Orada deyilir: «...Şəhərə hücum qəflətən olub. Rayon təşkilatları bu hücumu gözləməirdilər. Onlar yalnız şəhərin mühasirəyə alınmasına 2 saat qalmış bu haqda məlumat əldə ediblər.

Dövlət qüvvələri pis silahlanmışdılar. Ona görə də heç nə edə bilmədilər. Şəhəri qoruyan qüvvələr postlar üzrə səpələnmişdilər. Hələ fevral ayında həbs edilmiş və Nuxa islah evində saxlanılan antisovet elementlər buraxıldı. Onların arasında Zaqataladan olanlar da var idi. Dustaqlar evlərinə qayıtdıqdan sonra Nuxada baş verən hadisələr, həmçinin guya Moskvada, Tbilisidə və Bakıda sovet hakimiyyətinin yıxıldığı haqqında şayiələr yayılmışdılar. Bu şayiələr Qax, Əliabad, sonra isə Balakən üsyanları üçün əsas amillərdən biri oldu».⁴²

Yuxarıda göstərilən səbəblər hakimiyyət orqanlarına şəhərə hücum edən üsyançılara ciddi müqavimət göstərməyə imkan vermədi. Üsyançılar çətinlik çəkmədən Şəkini alıb, axşama yaxın poçt binası istisna olmaqla bütün idarə və müəssisələr üzərində öz nəzarətlərini qura bilmişdilər.

AK(b)P Nuxa rayon komitəsinin birinci katibi Riza Babayev də üsyançıların əlinə keçmişdir. Lakin o qaçıb rabitə binasında gizlənməyə müvəffəq olur.

Bolşevik ideyalarına fanatikcəsinə inam bəsləyən məhdud saylı kommunistlərdən Bilallı qardaşları həbsxananın müdafiəsini təşkil etməyə cəhd göstərdilər. Zakir və Əbdürrəhman Bilallı qardaşları, həmçinin baramaaçan fabrikinin daha 4 nəfər fəhləsi həbsxana yaxınlığında son nəfəslərinə kimi döyüşüb həlak oldular.

Poçt binasının ətrafında da dramatik hadisələr baş verirdi. Rabitə şəbəkəsinin rəisi İvan Çudov, raykom katibi Riza Babayev, «Nuxa fəhləsi» qəzetinin redaktoru Məmmədsam Məmmədov və digər fəal kommunistlər Leskovun başçılığı ilə teleqraf xəttinin mühafizəsi üçün Yevlaxdan göndərilən bir qrup əsgərin himayəsinə sığınmışdılar. Onlar Şəkiyə varid olarkən şəhərin üsyançıların əlində olmasından bixəbər idilər. Ona görə də maşını birbaşa İcraiyyə Komitəsinin binasına doğru sürmüşdülər. Bu binanı artıq üsyançılar qərargaha çevirmişdilər. İcraiyyə Komitəsinin yaxınlığında güclü atışma olur. Əsgərlərdən Bəşirov və Varlamov döyüşdə öldürülülər. Dəstənin qalan üzvləri isə avtomobillə mühasirəni yarıb çıxıb bilirlər. Həmin anda üsyançıların əlində əsir olan toxucuların

⁴² Baş Arxivlər idarəsi. f. 255, s. 1, iş 56, v. 38-47

həmkarlar təşkilatının sədri Allahyar qaçıb əsgərlərə sığınır və onlara bələdçilik edərək, birlikdə poçt binasına daxil ola bilirlər.

R.Babayevin göstərişi ilə bir neçə nəfər kommunist yuxarıda adı çəkilən müraziətləri şəhərə yayaraq, yenidən geri dönürlər. Hətta ora daxil olmaq üçün parol da müəyyənləşdirilmişdi. Parol: «Bəhram bəy Şəhərdədir». Əks tərəfin cavabı isə «Bəhram bəyə ölüm!» idi.

Şəhərdə hərbi əməliyyatlara rəhbərlik edən Bəhram bəy mənasız qan tökülməsinə yol verməmək, gözəl memarlıq üslubunda tikilmiş poçt binasının dağılmasının qarşısını almaq üçün telefon vasitəsilə R.Babayevə təslim olmağı təklif etmiş, həm də onun və silahdaşlarının təhlükəsizliyi üçün təminat vermişdir. Lakin ona rədd cavabı verilmişdir.

Eyni zamanda Bakıdan Ruhulla Axundov R.Babayevlə telefon əlaqəsinə girərək nəyin bahasına olursa olsun, müqavimət göstərməyi tələb edir və tezliklə kömək göndəriləcəyini vəd edir.

1930-cu il aprelin 14-də, ya da 15-də Bəhram bəyin başçılığı ilə üsyançılar iki dəfə rabitə şəbəkəsinin binasına ümumi hücumla keçirlər. Lakin pulemyot və qumbaralarla silahlanmış müdafiəçilər bu hücumları dəf edə bilirlər. Hər iki tərəfdən ölənlər və yaralananlar var idi. Bəhram bəyin təklifi ilə razılaşıdırılmış müvəqqəti atəşkəs dövründə poçt binasının müdafiəçilərinə ərzaq, dava-dərman çatdırılmasına və həkim yardımı göstərilməsinə imkan verilir. Əvəzində isə hücum zamanı yaralanıb kommunistlərin əlinə keçmiş üsyançılar və artıq ölmüş adamların cəsədləri əks tərəfə qaytarılır.

Deyilənlərə görə rabitə şəbəkəsinin üsyançıların əlinə keçəcəyi təqdirdə bütün Şəki əhalisinin ata-baba yurdundan sürgün ediləcəyi labüd olacaqdı.

Şəkinin üsyançıların əlində olduğu günlər qeyri adi hadisələrlə zəngin olmuşdur. Sovet hakimiyyətinə asi çıxanlar yerli kommunistləri bolşevizmin törətdiyi bütün mənfi səciyyəli əməllərə cavabdeh şəxslər kimi hədəfə almışdılar. Bu amil lüzumsuz qan axıdılmasına rəvac verib. Üsyanın davam etdiyi bir neçə gün ərzində 27 nəfər kommunist və sovet fəali öldürülüb.

Belə acınacaqlı aqibətdən yaxa qurtarmaq üçün ipək fabrikində təchizat şəbəkəsinin müdiri vəzifəsində çalışmış Mustafa İmamverdiyev, Qışlaq kolxozunun ilk partiya təşkilatının katibi Paşa, fəal kommunistlərdən Əbdürrəhman və Şəmi Torqarağac məhəlləsinin sakini Cəlil kişinin evində gizlənmək istəyirlər. Cəlil kişi onların yalvarış qarışıq xahişləri müqabilində gözlərinin içinə baxaraq «Siz vəzifə kürsüsünün səfasında xumarlanarkən bizi adam yerinə qoymurdunuz» - deyər kommunistləri evində saxlamaqdan imtina edir. Onlara İlyas Hacı Mustafa oğlu yiyə durur. Şübhəli nəzərlərdən yayınmaq üçün bu bolşeviklər İlyas kişinin tapıb gətirdiyi papaqları da daim başlarında gəzdirdirdilər. Papaqdan istifadə bolşevizmə nifrət rəmzi kimi qəbul edilirdi. Axı, yeni həyat qurucularının apardığı kompaniyalardan biri də «papağa qarşı mübarizə» adlanırdı. Konspirasiya qaydaları nə qədər səylə gözlənilsə də, kommunistlərin daldalandığı ev üsyançılara

bəlli olur. Onları həbs etmək Qaçaq Abbasa həvalə edilir. Üsyançıların niyyətindən xəbərdar olan Hacı Mustafa oğlu İlyas Qaçaq Abbasa xəbər göndərir ki, «o, öz məqsədinə ancaq onun və ailə üzvlərinin cəsədləri üzərindən keçərək nail ola bilər». Bu xəbərdarlıqdan sonra Qaçaq Abbas fikrindən daşınır. Görünür, qonağı nəyin bahasına olursa olsun, qorumaq kimi xalq adət-ənənəsinə İlyas kişinin sədəqəti, mərdanə hərəkəti Qaçaq Abbasın ürəyincə olmuşdur. Üsyan yatırıldıqdan sonra kütləvi həbslər zamanı Hacı Mustafa oğlu İlyas da cəza dəstəsinin əlinə keçir. Əsgərlərin nəzarəti altında aparılan İlyas kişini Mustafa İmamverdiyev görür və onun haqqında həqiqətləri hakimiyyət nümayəndələrinə bildirməklə azadlığa qovuşmasına nail olur.

XX əsrin 30-cu illərində bütün Sovet məkanında olduğu kimi Azərbaycanda, o cümlədən Şəkidə cəmiyyətin həyat tərzinin fərqləndirici xüsusiyyəti avantürist xarakterli bolşevik ideyaları naminə insan taleyinə etinasız, məsuliyyətsiz münasibət idi. Cəmiyyətin əhəmiyyətli hissəsi inqilabi sayıqlıq xəstəliyinə mübtəla olmuşdu. Bu mərzəzin viruslarının daşıyıcısı olan sovet fəallarının çuğulluğu hesabına neçə-neçə günahsız insan həbsxana küncünə atılmışdı.

Qala adlanan Şəki həbsxanasında da belələri az deyildi. Onlardan biri vaxtilə fabrikinin direktoru işləmiş Məmməd kişi, digəri Həsən İdris oğlu idi. Həsən əvvəllər yunanlarla ticarət etdiyindən «Qrek Həsən» ayaması ilə tanınırdı. Üsyançılar qalaya hücum edərkən bir çoxları kimi, onları da azad etdilər. Lakin üsyançıların müdaxiləsi nəticəsində həbsxanadan xilas olmaları Məmmədlə Həsənə sevincdən çox qayğı gətirmiş, müəmmalılıq gələcək sarıdan keçirdikləri nigarançılıq qəlblərinə vahimə toxumu səpmişdi. Məhz üsyançılar tərəfindən həbsdən azad edilmələri antisovet ittihamına tuş gəlmələri üçün təkzibedilməz sübuta çevrilə bilərdi.

Başlarını itirərək nə edəcəklərini bilməyən bu biçarələr meşədə gizləniyərlər. Bir qədər sonra onların yeri sovet fəalları tərəfindən aşkarlanır. Tale bu adamlara Qafar kişinin təmsalında xilaskar yetirir. Böyük nüfuz sahibi olan Qafar uzun müddət məhkəmə hakimi işlədiyindən «Sud Qafar» kimi tanınırdı. Onun sərt xəbərdarlığı çuğulçuları meşədə gizlənənlərin yerini hökumət nümayəndələrinə xəbər vermək niyyətindən daşınmağa məcbur edir. Məmməd və Həsən o dövr üçün istisna hallardan biri kimi izah ediləcək bir aqibətə qovuşurlar. Əllərinə silah almadıqlarına və qaçaqlara qoşulmadıqlarına görə bəraət alırlar.

Azərbaycan Kommunist bolşeviklər Partiyası dairə komitəsinin vəziyyəti öz xeyrinə dəyişmək cəhdləri, heç olmasa üsyanın qonşu rayonlara yayılmasına yol verməmək üçün göstərdiyi səylər nəticəsiz qaldı. Şəkidən sonra Qax üsyançıları da ilkin mərhələdə uğurlu nəticələr əldə etdilər. Orada vəziyyətin təhlükəli həddə çatdığını görən dairə komitəsi kommunistlərdən və dövlət siyasi idarəsinin işçilərindən ibarət 30 nəfərlik zərbə qüvvəsi göndərdi. Sonra həmin qüvvə

zaqatalıhların hesabına möhkəmləndirilərək Əliabad üsyançılarına qarşı yönəldildi.

1930-cu il aprelin 15-də Tala, aprelin 16-da Katex kəndlərində də üsyanlar başlanır. Tala üsyançıları Zaqatala şəhərinə girməyə cəhd etsələr də buraya yeridilmiş hərbi qüvvələr zirehli texnikanın köməyi ilə buna imkan vermədilər. Ən dramatik hadisələr isə Qaxda cərəyan edirdi. Burada üsyançılar hökumət qüvvələrini məğlub edərək İlisu və Sanbaş kəndləri istiqamətində geri çəkilməyə məcbur etdilər. Bolşeviklər təqibdən yaxa qurtarmaq üçün Dağıstan ərazisində gizləndilər.

Azərbaycanın mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları malik olduqları qüvvələr hesabına Zaqatala-Nuxa dairəsində baş verən üsyanları yatırmağa nail ola bilmədikdə təkidlə hakimiyyətin daha yüksək dairələrindən kömək tələb etməyə başladılar. Ruhulla Axundov və Nevernovun Zaqafqaziya K(b)PMK-nın katibi Nazaretyana ünvanlıqları müraciət bu baxımdan səciyyəvidir. Həmin müraciətin bir nüsxəsi Azərbaycan DSI-nin sədri M.C. Bağirova, digəri isə Zaqafqaziya DSI-nin sədri Beriyyəyə göndərilmişdi. Müraciətdə deyilirdi ki, Zaqatala-Nuxa dairəsində yaranmış ağır şəraitə əsaslanaraq bildiririk ki, hərəkətin oradan Şirvana və Qubaya yayılması istisna edilmir. Yenə də israr edirik ki, dairəyə hərbi hissələrin göndərilməsi zəruridir.

Şəkiddə başlanan və Azərbaycanın 7 rayonuna yayılan üsyan nəinki Zaqafqaziya partiya və hökumət rəhbərliyini, hətta Moskvada ali hakimiyyət eşalonusunda olanları belə təşvişə salmışdı. Üsyanı yatırmaq üçün səfərbər olunan hərbi hissələrin miqyası bunu sübut edir. İri ordu hissələrinin üsyanın yatırılmasını təsdiqləyən bir sənədə diqqət yetirək:

«№452 tamamilə məxfidir.

Gəncə, Zaqatala-Nuxa və Şirvan dairəsində üsyan hərəkətinin yatırılmasında iştirak etmiş hərbi hissələrin yerdəyişməsi haqqında Zaqafqaziya və Azərbaycan Dövlət siyasi idarələrinin sərəncamları ilə bağlı Azərbaycan DSI-nin sədr müavini Aqrbanın qeydləri.

Nuxa-Zaqatala, Şirvan və Gəncə dairəsində üsyan hərəkətinin ləğv olunmasına cəlb edilmiş səhra hissələri aprelin 29-dan başlayaraq göstərilən rayonlardan çıxarılır. Əmrə əsasən hərbi hissələr aşağıdakı qaydada çıxarılır.

1. 64-cü Qafqaz polku aprelin 28-dən Nuxa rayon ərazisindən aprelin 29-da Nuxaya, aprelin 30-da Qax-İnqiloya, mayın 14-də Zaqatalaya, mayın 24-də Laqadexiyə, mayın 4-də Kaxetiyaya;

2. 66-cı Qafqaz polkunun Qafqaz eskadronu aprelin 29-da Suç-Mindoqiyaya, aprelin 30-da Yevlaxa;

3. 9-cu polkun rotaları aprelin 29-da Kovexelidən Sxorissxeliyə;

4. 4-cü polkun rotaları Göynükdən keçərək aprelin 30-da Nuxada cəmləşir, oradan da maşınlarla Yevlaxa yola düşürlər. Həmin polkun 2-ci rotası mayın 3-də Nuxada cəmləşir.

5. Desant rotası mayın 4-də Yevlaxda qalır.

6. Azərbaycan diviziyasının Qafqaz eskadronu aprelin 29-da Yevlaxdan Bakıya;

7. Azərbaycan polkunun rotası mayın 1-də Vartaşendən Nic-Savalan-Ləkiyə;

8. Azərbaycan polkunun rotaları aprelin 29-da Dəllər və Tizadan Gəncəyə qayıdırlar.

Göründüyü kimi, Sovet hökuməti üsyanı yatırmaq üçün həddən artıq hərbi qüvvə səfərbər etmişdir.

Üsyançılara qarşı yeridilən hərbi hissələrə Şəki şəhərində, Baş Göynük, Aşağı Göynük, Zəyzid, Bideyiz, Tala Katex, Güllük, Varxiyan, Qabaqcöl və digər kəndlərdə inadlı müqavimət göstərildi.

Üsyan hərəkatının iştirakçısı Muradağanın xatirəsi: «...Fəqət hər halda bizi təskin edəcək zəngin xatirələr vardı. Gəlin bir an xatirəyə dalağın. Təbii 1930-32-ci illərdə bütün Qafqazımızın ruslara qarşı üsyan etdiyini xatırlayırınsınız. Mən o zaman Böyük Qafqaz dağlarının cənub ətəklərinə sığınmışdım. Şəki şəhərində üsyan baş verincə, silahlı arkadaşlarımla bərabər köməyə getdim. Bütün şəhərləri və ətrafdakı kəndləri əlimizə keçirdik. Kommunist soydaşlarımızı tutub, siyasi məhbusları azad etdik. Türk şəhəri rahat nəfəs almağa başladı.

Fəqət, təəssüf bu milli bayramımız yalnız 3 gün davam etdi. Üç gün sonra, dövlətin nizami ordusu tanklar və toplarla hücum keçdi. Qorxunc polis dövlətinə qarşı biz bir partizan olaraq nə edə bilərdik? Məğbul olduq, amma güclü bir orduya qarşı şərəfli bir müqavimət göstərdik.

Düşmən ağır vuruşdan sonra qalib gəldi və xalqımızdan intiqam almağa başladı. Bir çox kəndlərimiz yerlə yeksan edildi. Şəhərimizin böyük bir qismi top mərmiləri altında viran oldu. Yüzlərlə mübarizimizi qılıncdan keçirdilər. Yaxalanan soydaşlarımızı isə şəhərin böyük meydanına toplayıb xalqın gözü qarşısında və xalqa ibrət dərsi olsun deyə bir-bir güllələdilər...»⁴³

Şəki şəhərinə daxil olan hərbi qüvvələr, el arasında «gimcə» adlanan qəbiristanlığın yaxınlığında müqavimətlə üzləşdilər. İndiki «Sülh» (Güyümlər) meydanı ərazisində isə M.C.Bağirovun olduğu zirehli avtomobil güclü atəş altına düşür və sürücü öldürülür. Onu özünü isə hadisə yerinə yaxın evlərdən birinin sahibi Sitarə qarı gizlədərək ləbüd ölümün pəncəsindən xilas edir.

Üsyan yatırıldıqdan sonra M.C.Bağirov iki sayılı ipək fabrikinin klubunda iclas çağırır. Həmin iclasda şəxsən iştirak edən Abdurəhman Abdullayev gördüklərini belə qələmə almışdır: «O camaatı təqsirləndirərək - «qeyrətiniz olsaydı banditləri şəhərə girməyə qoymazdınız» dedi. Bu zaman qazançı Mustafa replika verdi: «Sənin əlində top, tüfəng, əsgər, zirehli maşın olduğu halda, qaçıb

⁴³ Rana. Onlar türklərdi. Bakı, Azərənəşr, 1993, s. 26

qoca arvadın tumanı altında gizləndin, biz silahsız adamlar nə edə bilərdik». Bağirov əsəbi vəziyyətdə Mustafa kişinin papağını başından götürüb yerə çırparaq dedi: - «belə papağın içində olan başda bundan artıq ağıl olmaz və belə pədərəvayı danışmaz».⁴⁴

Üsyançıların qüvvələri ilə hökumət qoşunları arasında istər hərbi texnika, istərsə də canlı qüvvə baxımından güc nisbəti müqayisə edilməz dərəcədə fərq olduğundan üsyançıların Şəkini uzun müddət əllərində saxlamasını mümkünsüz edirdi. Bu səbəbdən üsyançılar şəhəri tərk etdilər. Lakin onlar ətraf kəndlərdə və dağ yamaclarında mövqə tutaraq mübarizəni partizan müharibəsi formasında davam etdirdilər. Hətta bir sıra yaşayış məntəqələri yenidən onların nəzarəti altında keçmişdi. Ümumiyyətlə az çox diqqət çəkən silahlı toqquşmalar may ayının 12-nə kimi davam etdi. Şəki üsyançılarının üzərinə yeriyən bolşevik istibdadının əməllərini tənzimləyən yeganə prinsip məqsədin vasitəyə bəraət qazandıracağına mütləq inamdan ibarət idi. Bəli, vasitə nə qədər iyrenc olsa da məqsədə çatmağa xidmət edirsə, bolşevik rejimi üçün məqbul hesab edilirdi.

«Toda moda» - «hər vasitə ilə» - orta əsrlərin ən qaranlıq dövrlərində yezuİtlər ordeninin devizi olan bu latın sözləri XX əsrdə bolşevik rejiminin də fəaliyyətini müəyyən edən başlıca prinsipə çevrilmişdi.

Uzun müddət tamamilə məxfidir kilidi altında saxlanılan bir arxiv sənədi yuxarıda deyilənləri təsdiq edir. Bu sənəd 1930-ci il aprel ayının 19-da saat 19 radələrində Beriyanın teleqraf vasitəsi ilə Tiflisdən Bakıya Bağirov, Neverov və R.Axundova göndərdiyi göstərişlərdir. Orada deyilir: «Zaqatala-Nuxa dairəsində başlamış üsyan hərəkətini qətiyyətlə yatırmaq üçün direktiv orqanlarının qərarı ilə fəaliyyət göstərən hərbi hissələrin köməyinə Kaxetiyadan Tuxarelinin sərəncamına 64-cü Qafqaz polku göndərilir.

Neverovun məlumatı ilə əlaqədar Tovuz, Şamxor rayonlarındakı vəziyyəti nəzərə alaraq Gəncədən Az.polk məktəbi ora göndərilir. Sizdən isə bu rayonlarda çekist işini maksimum yüksək səviyyədə qurmaq və silahlı hərəkata son qoymaq üçün bütün tədbirləri görmək tələb olunur.

Həmin yaşayış məntəqələrinə etibarlı rəhbərlər təyin edilməlidir. Əhalini tərkisiləh etmək üçün 24-cü polkun hissələrindən və zirehli maşınlarından istifadə olunmalıdır. Ayrı-ayrı hallarda girov götürmək praktikasından istifadə edin. Azad olunmuş rayonlarda həqiqi, operativ çekist fəaliyyətini qaydaya salın. Hər bir rayona rəhbər kimi məsuliyyətli çekist təyin edin. Aşağı Sovet orqanlarında təmizləmə aparın və belə rayonlarda işləmək üçün kifayət qədər partiyaçı türkləri səfərbərliyə alın.

...Yerlərdə üsyançılar, silah gizlədənlər, üsyana çağıran təbliğatçılar, banditlərlə əlaqəli olan partiya işçiləri, həmçinin çəşqinliq, qorxaqlıq göstərərək öz

⁴⁴ «Kommunist» qəzeti, 15 avqust 1989, № 188

vəzifələrini yerinə yetirməmiş kommunistlər üzərində açıq, nümayişkaranə karakterli məhkəmələr qurun.

Vartaşen və Qutqaşen rayonlarında əhalini tərksilah etmək və antisovet ünsürlərdən təmizləmək üçün kifayət qədər çekistlər heyəti ilə təmin etmək lazımdır.

Bizə çatan informasiyalar sırf hərbi xarakterlidir. Direktiv və DSİ orqanlarına siyasi, çekist işləri ilə əlaqədar informasiyalar verilməsini təmin etməyinizi xahiş edirəm. Bu məlumatlar bizim tədbirlərdən sonra yaranmış vəziyyəti əks etdirə bilsin»⁴⁵.

Bu göstərişlərin məzmunundan çıxış etsək, deyə bilərik ki, doğrudan da Beriya üçün bəşəri və əxlaqi dəyər mövcud olmamışdır.

Yaşayış məntəqələrinin «antisovet elementlərdən təmizləmək» ifadəsinin üstündən diplomatik pərdəni götürsək bu, yüzlərlə insanın qətlinə fitva verilməsi demək idi. Açıq xarakterli məhkəmələrin qurulması, hərəkət iştirakçılarının yaxınların, əzizlərinin girov kimi həbs edilməsi, saysız-hesabsız insan faciəsinə bais olan çekist fəaliyyəti - bütün bunlar bir məqsədə xidmət edirdi; əhalinin gözünü qorxutmaq, insanları mənəvi köləliklə barışmağa məcbur etmək.

Lenin və Stalin dövlət idarə üsulunun təməl metodu kütləvi terror siyasəti bütün dəhşəti, vəhşəti ilə xalqımızın üzərinə yeriməkdə idi. Üsyançılar şəhəri tərk etdikdən sonra M.C. Bağırov raykom binası önündə dayanan zirehli avtomobillərin qarşısında dayanaraq ora toplaşan Şəki sakinlərinə bunları söyləmişdir: «Sizin həmyerlilərinizdən biri çəlladların əli ilə qətlə yetirilərkən demişdir ki, Sovet hökuməti var və olacaqdır. O da və həlak olan başqa yoldaşlar da bizim gələcəyimiz uğrunda həyatlarını qurban verdilər. Onların xatirəsini müqəddəs tutun. Hakimiyyətimizə, torpaqlarımıza, fabriklərimizə və zavodlarımıza göz dikənlərə qarşı mübarizə aparın»⁴⁶.

Görəsən hansı gələcəkdən bəhs olunurdu? 1937-ci il 1930-cu il üçün yaxın gələcək idi. Bəlkə həmin gələcəkdən söhbət gedirdi. 1937-ci ildə hər səhər dan yerindən boylanan günəşin al qırmızı şəfəqləri gecə ikən güllələnmiş soydaşlarımızın yerdə göllənmiş qanında bərq vururdu. Doğrudanmı kimsə belə gələcək üçün qan tökməyi özünə rəva görürdü?

Ümumiyyətlə, 1934-cü il yanvarın 1-dən 1939-cu il yanvarın 1-dək olan müddət ərzində Azərbaycanda 27458 nəfər güllələnmişdir.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Şəkidə qətl günləri başlanır. Amansız repressiya dünyaya aqlın gözü ilə baxan kişilərə qarşı yönəlmişdir. O kişilərə ki, əxlaqi saflığın, qürur və məğrurluğun, şərəf və ləyaqətin, müdriklik və zəkanın canlı mücəssəməsi olmaqla xalq ruhunun təmsilçiləri idi. Onların bir çoxunun

⁴⁵ Baş Arxivlər idarəsi. f. 1, s. 231, iş 52, v. 21

⁴⁶ Л.Аскеров, Записки Чекиста, Баку 1981, с. 95

üsyarla heç bir əlaqəsi olmasa da, insana qənim kəsilən rejimin yaratdığı naqis ictimai-siyasi mühitə öz mənfi münasibətlərini gizlətmədiklərinə görə, bu mühitə uyğunlaşmaq istəmədiklərindən məhv edildilər. Onların arasında İstanbul darülfünunu bitirmiş Hacı Yusif Əfəndi, Hacı Abdurahman, Hacı Məmməd oğlu Baba, Məcid oğlu Hümət də var idi.

Bəli, 1930-cu ilin baharında suya təşnə olan Şəki torpaqlarına yaz yağışlarından daha çox qan və göz yaşları axırdı. Fövqəladə komissiyanın Şəki şöbəsinə yenidən rəis təyin edilmiş Bədəlov, onun köməkçiləri Novruzov, Qavril Şabanov bu qəttmanın təşkilatçıları idilər.

Qavril Hambarsumoviçin ən «sevimli əyləncəsi» ataları övladların güllələnmə səhnələrinin tamaşaçısına çevirmək idi. Gözlərinin qabağında güllələnərək məhv edilən övlad itkisinin ataya gətirdiyi sına dağının, kədərin dərinliyini təsəvvür edin.

Bideyiz kəndində Səməd adlı gənci, sonra isə atası Gülməmməd kişini və daha 5 nəfəri güllələyərək cəsədlərini kənd qəbiristanlığının yaxınlığında əvvəlcədən onların özlərinə qazdırılmış çalaya tökmüşdülər. Şəki şəhərində, qala divarların ötündə, Qurcana dərəsində, Baş və Aşağı Göynük kəndlərində, Zəyzid, Baş Layısqı və digər kəndlərdə belə ağır cinayətlər törədilmişdir. Bu cəlladların göstərişi ilə hətta üsyanda iştirak etməyən, hədsiz təqiblərdən ehtiyat edərək gizlənən adamların da evləri yandırılır, ailə üzvləri həbs edilərək zindana atılırdılar. Onlar adamları özlərinə qəbir qazmağa məcbur edir, sonra elə həmin çalaların yanında güllələndirirdilər. Həmin qətlərdə Azərbaycanın hüquq-mühafizə sistemində və xüsusi xidmət orqanlarında geniş şəbəkə yaratmış daşnak-kommunistlərin nümayəndəsi Qavril Hambarsumoviç Şabanov daha fəal rol oynayırdı. Bu iyğənc hayk M.C.Bağirovun geniş səlahiyyətlər verdiyi Qriqoryanların, Markaryanların himayəsinə sığınaraq sonralar da kifayət qədər türk qanı axıtdı.

M.C.Bağirovun məhkəməsində X.Qriqoryanın atasına xitabən yazdığı məktub oxundu. Həmin məktubda o bildirirdi ki, 100 nəfər türkü (azərbaycanlı) güllələnmiş, 500 nəfər isə növbədədir. Sonra isə o öyünürdü ki, bununla da öz millətinə xidmət etmiş, onun intiqamını almışdır.⁴⁷

Görün, xalq necə dəhşətli təhlükə ilə nəfəs-nəfəsə dayanmışdı. İnsan həyatının bütün sahələrini özünün mütləq nəzarəti altına almış, hər şeyi öz iradəsinə tabe etmiş totalitar rejim şəraitində Azərbaycanın Daxili İşlər Komissarının müavini vəzifəsi kürsüsündə qəlbində Azərbaycan xalqına qarşı sonsuz nifrət, cibində isə 100 nəfər azərbaycanlının güllələndiyindən iftixarla bəhs etdiyi məktub gəzdirən ikiyaqlı vəhşi əyləşmişdi. Bu qan içən cəllad Ermənistanın Qafan rayonunun Sevakar kəndindən olan Qriqoryan Xozen İvanoviç idi. Ən acınacaqlı hal bu idi ki, qriqoryanlar mənəsb, hakimiyyət düşkünü olan və bunların

⁴⁷ C. Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, Gənclik, 1991, s. 132

naminə hər cür rəzalətlər törətməyə hazır olan Bağırov kimi guya özümüzdən olan baltaların əli ilə xalqı qırıb çatırdılar.

M.C.Bağırovun məhkəmədə daxili işlər orqanlarının məsul əməkdaşlarının belə niyyətlərindən bixəbər olduğunu bildirməsi və öz-özünü ittiham etməsi qeyri-səmimi təsir bağışlayır. Onun etirafı: «O illərdə Azərbaycan XDİK orqanları tərəfindən həbs olunmuş partiya-sovet fəallarının sayının bu qədər çox olması mənə aydın olur. O vaxtlar mən bunu o qədər hiss etmir, buna nəzarət etmir, XDİK-nın işini yoxlamırdım.

Bu da kökündən səhv, yolverilməzdir. Ancaq bu məhz belə olub. Mənim bu səhlənkarlığım ciddi tənbehə və cəzaya layiqdir»

Etirafının sonunda o bildirirdi: «Mən inanaraq XDİK orqanlarını onlara etibar etmişəm. Bu işdə xalqın qarşısında günahlarım o qədər böyükdür ki, məni güllələmək də azdır, asmaq azdır, məni şaqqalamaq, parça-parça etmək lazımdır.⁴⁸

Nəzərə alsaq ki, insanların kütləvi şəkildə güllələnmələri barədə göstərişlərin bir çoxunu Bağırov özü, vermişdir, deməli onun bu etirafının səmimi olmasına inanmamaqda haqlıyıq.

M.C.Bağırov bütün hakimiyyəti dövründə Şəkiyə, şəkillərə qarşı əndazəyə sığmayan nifrət hissi bəsləmişdir. Onun leksikonunda Nuxa banditizm yuvası, Nuxalılar isə bandit kəlmələrinin sinonimi olmuşdur. Bu bəlkə də, 1930-cu ilin aprelinde Şekidə onun həyatının bir tükəndən asılı qalması ilə əlaqədar idi. Axı, bir qayda olaraq minlərlə adamı uf demədən ölümün ağışuna atan diktatorlar öz həyatlarının üstündə yarpaq kimi əsirlər.

AK(b)P Zaqatala-Nuxa dairə komitəsinin AK(b)P MK-ya verdiyi hesabatda bildirilir ki, 3 rayonda üsyanı yatırmaq üçün aparılan əməliyyat zamanı hökumət tərəfdən 51 nəfər, o cümlədən 23 nəfər kommunist, 6 nəfər komsomolçu və 22 nəfər bitərəf həlak olmuşdur.⁴⁹

Həmin hesabatda üsyançıların və əməliyyatda iştirak edən hərbcilərin itkiləri haqda heç bir məlumat yoxdur.

Milli təhlükəsizlik nazirliyinin arxiv materiallarına istinad edən Cəlal Qasimov «Yaddaşın bərpası» kitabında öldürülənlərin və yaralananların sayı barədə dəqiq məlumat verir.⁵⁰

1930-cu il aprelin 12-dən mayın 12-dək olan müddət ərzində 180 nəfər məhv edilib, 150 nəfər isə yaralanıb.

Kütləvi həbslər zamanı ağına-bozuna baxmadan 865 nəfər tutulub saxlanılmış, onlardan 226 nəfərinə üsyan iştirakçısı ittiham irəli sürülmüşdür.

⁴⁸ M.C.Bağırovun məhkəməsi. Bakı, «Yazıçı», 1993

⁴⁹ 2 Baş arxivlər idarəsi F. 255, s. 1, iş 56, v. 38-47

⁵⁰ Cəlal Qasimov «Yaddaşın bərpası». Bakı, «Mütərcim», 1999, s. 119

Üsyançılara qarşı mübarizə aparan hökumət qüvvələrindən 73 nəfəri həlak olmuşdur. Öldürülənlərin 27 nəfəri sovet fəalı və kommunarlar, 4 nəfəri milis işçisi, 4 nəfəri DSİ-nin əməkdaşı, 10 nəfəri həmin idarəyə mənsub olan hərbi hissənin əsgər və zabitləri, 19 nəfəri digər hərbi hissələrdən olan hərbiçilər, 9 nəfəri isə sürücü idi.

Yaralananların sayı 79 nəfər olmuşdur. Onların 11 nəfəri sovet fəalı və kommunarlar, 2 nəfəri milis işçisi, 1 nəfəri DSİ-nin əməkdaşı, 38 nəfəri DSİ-yə mənsub olan hərbiçilər, 23 nəfəri isə digər hərbi hissələrin döyüşçü və zabitləri, 4 nəfəri isə sürücü idi.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Şəki qətlimanının təşkilatçılarından biridə Qavril Hambosumoviç Şabanov olmuşdur. Təəssüf doğuran hal budur ki, bu cəllad sonralar da uzun illər Azərbaycanın xüsusi xidmət orqanlarında fəaliyyət göstərmiş, kim bilir nifrət etdiyi bu xalqa qarşı nə qədər yeni cinayətlər törətmişdir. Əbdürəhman Abdullayevin xatirələrindən. «Mən Şabanovun şəklini Bideyiz kəndində o vaxt partkom işləmiş Əbdulcabbargildə görmüşəm. Onun özünə isə 1972-ci ildə Nizami muzeyində rast gəldim (O istefaya çıxıb muzeydə təsərrüfat müdiri işləyirdi). Bəli, bu 1934-cü ildə şəklini gördüyüm həmin adam idi.

Mən:

- Şəkidə olmusanmı?

- Yox!

- Bəs Bideyiz kəndində necə?

- Yox! Necə bəyəm?

- Heç, Bideyiz kəndində gördüyüm şəkil lap sizə oxşayır. «Səhər eşitdim ki, Qavril Hambosumoviçin gecə ürəyi dayanıb».⁵¹

Cəfərabad kəndinin sakini 93 yaşlı Məsihə xanımın dediklərindən: 1930-cü ilin yazında atam İsmayıl Əfəndini, əmim Rəsul Yüzbaşını və əmim oğlu Məmməd bəyi ruslar aparıb güllələdilər (onunla bu söhbət 1996-cı ildə aparılmışdır).

Şəkinin qanlı günləri, ayları beləcə davam edirdi. Nə qədər insanın məhv edildiyi haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Doğrudur, sənədlərə əsaslanaraq məlumat vermişdik ki, 1930-cu il aprelin 12-dən mayın 12-nə qədər olan müddət ərzində 180 nəfər yalnız üsyançı qüvvələrin nümayəndəsi məhv edilmişdir. Lakin bu yalnız silahlı toqquşmaların baş verdiyi müddət ərzində olan itkilərin sayıdır. Halbuki qətlər 30-cu illərin sonuna qədər davam etmişdir. Təkrar edərək bildiririk ki, əsas zərbə milli dövlətçilik, azad sənətkarlıq və müstəqil kəndli təsərrüfatı ənənələrini qoruyub saxlamaq istəyən insanlara qarşı yönəlmişdir.

Tiranlar tiranı, cəlladlar cəlladı Stalinin özü əhalinin bu zümrəsinə qarşı tutulan divanın dəhşətli olduğunu etiraf etmişdi.

⁵¹ «Kommunist» qəzeti, 15 avqust 1989-cu il

1942-ci il avqustun 14-də İngiltərənin baş naziri U.Çörçil Moskvada Stalinlə görüşərkən aralarında olan mükəlliməni belə xatırlayır:

“Kollektivləşmə siyasəti kimi, yaqın ki, indiki müharibənin çətinliklərindən danışmaq sizin üçün ağırdır?

Bu mövzu rəhbərdə həmin dəqiqə canlanmaya səbəb oldu.

- Kollektivləşmə siyasəti dəhşətli mübarizə idi.

- Mən belə də fikirləşirdim, bu sizin üçün çox ağır olub. Axı siz on minlərlə aristokrata və mülkədara qarşı deyil, bir milyon xırda sahibkara qarşı mübarizə aparırdınız.

- On milyonlara qarşı, - deyə Stalin əlini yuxarıya qaldırıb cavab verdi və sonra əlavə etdi: - Bu nə isə dəhşətli bir şey idi və dörd il davam etdi...»⁵².

Bəli, bütün Azərbaycan xalqı, o cümlədən Şəki camaatı bu dəhşətin bütün təzahür formaları ilə təmasda olmuşdur. Tiranın etiraf etdiyi dəhşət övlad itirmiş anaların acı fəryadında, yetim qalmış uşaqların ürəkyaandıran kədərli baxışlarında, gözləri qarşısında övladları güllələnmiş ataların hönkürtülərində, gedər-gəlməz sürgünlərdə vətən həsrəti ilə can çürüdən, doğmalarının vüsəlinə qovuşacağı anı gözləyə-gözləyə qürbətdə həyata göz yuman insanların əzab-əziyyətlərində özünü bürüzə vermişdi.

Bütün bu faciələrin başlıca səbəbi bolşevik rejiminin allahın, təbiətin bəşər övladına bəxş etdiyi hüquqları tanımaması, onun həyatı və düşüncəsi üzərində total nəzarət sistemi qurmaq niyyətinə düşməsi olmuşdur.

Gəray Fəzli totalitar sistemin can atdığı məqsədləri Stalinin üzdənirəq «nailiyyətləri» timsalında olduqca dəqiq və sərrast ifadə etmişdir: «...Tarix, belə paradoksal möcüzə görməyib. Hələ heç kəs ixtiyarında olan maddi, mənəvi sərvətlərin belə tamhüquqlu, qəti səlahiyyətli hökmdarı olmayıb. Stalin təbiəti, cəmiyyəti, onun tarixini, bu gününü, sabahını, şəxsiyyəti, fikri, düşüncəni, ağılı, qabiliyyəti, hər şeyi və hamını, bəli, bəzi məslək və əqidə qəhrəmanları istisna olmaqla hamını çox böyük ustalıqla öz iradəsinə tabe etmişdi. Tabe etmək azdır, qul etmişdi. Milyonlarla adam onun subyektiv fikirlərinə, ədalət və müdriklik qiyafəsinə bürünmüş müstəbid göstərişlərinə, yalana, haqsızlığa, rəzalətə çox böyük məmnuniyyətlə itaət etməyə hazır idi.

Bəşər tarixinin ən dərin ürək yarası”⁵³.

Yaqın, xalqımızın uzaqgörən kəsimi bu yaranın necə dərinliklərlə işləyəcəyini intuisiya ilə hiss etmişdi. 1930-cu il üsyançıları həmin yaranın metastaz verib bütün məmləkətə şaxələncəyini dərk etdiklərindən mücadiləyə qalxmışdılar. Lakin güc, qüvvə çatmadı.

⁵² «Oktyabr» jurnalı, 1988, №, S. 101

⁵³ Acı həqiqətlər. Bakı, Azərənşr, 1991, s. 65

Üsyançılar can atdıqları məqsədlərə çatmağa azacıq da olsun ümid bəsləyə bilərdilərmi?

Xeyr, ölkədə hakimiyyət bütünlüklə bir partiyanın əlində cəmləşmiş, idarəetmə əndazəsiz şəkildə mərkəzləşdirilmişdir. Əmr və fərmanlara, hədə-qorxuya əsaslanan inzibati amirlik üsul-idarəsi vasitəsilə bolşevik rejimi ölkə daxilində öz mövqeyini xeyli möhkəmləndirə bilmişdi.

Sovet imperiyasının beynəlxalq vəziyyətinin mürəkkəbliyinə bəslənən ümidlər də özünü doğrultmadı. Doğrudur, 20-ci illərin ikinci yarısında SSRİ-nin dünyanın aparıcı dövlətləri ilə münasibətləri olduqca gərginləşmişdi. 1927-ci ildə İngiltərə Sovet İttifaqı ilə diplomatik əlaqələri kəsdi, ABŞ bu dövləti tanıمامa qda israrlı idi.

Sovet Polşa münasibətləri açıq düşmənçilik xarakteri almış, Çində sovet diplomatik nümayəndəliklərinə və ticarət obyektlərinə basqınlar olmuşdur. 1927-ci ilin avqustunda keçirilmiş ЦИК(б)Р.МК plenumunda bildirilmişdi ki, hazırkı, dövrün ən kəskin problemi SSRİ-yə qarşı əksinqilabi müharibə təhlükəsidir.

1929-cu ilin yayında Çin hərbiçiləri Sovet dövlətinin nəzarəti altında olan Şərqi-Çin dəmir yolunu tutub, payızda sərhədlərə hücum etdilər. Beləliklə, Çin ilə SSRİ arasında lokal müharibə baş verdi.

Əhalini mübarizəyə səsləyən təbliğatçılar yəqin beynəlxalq aləmin Sovet hökumətinə qarşı tutduğu bu mövqeyə əsaslanaraq belə bir yazılı xəbərdarlıq yaymışdılar: «Sovet hökuməti xarici dövlətlərin təzyiqinə tab gətirməyərək süqut edəcəkdir. O zaman bizə qarşı çıxış edənlərin vəziyyəti olduqca pis olacaqdır».

Lakin bir sıra amillər dünya iqtisadi böhranının başlanması, SSRİ-yə qarşı nifrət zəminində eyni mövqedə duran dövlətlərin öz aralarındakı ziddiyyətləri həll edə bilməməsi bolşevik dövlətinə qarşı müharibə ehtimalını heçə endirirdi.

Qoca tarixi aldatmaq, qanunların kürəyini yerə vurmaq hələ heç bir qüvvəyə nəsib olmayıb. Bolşevik rejimi də bunu bacarmadı və öz avantürist niyyətlərindən irəli gələn problemlərin içində dolaşmış qaldı; elə bunu göstərmək kifayətdir ki, bütün iqtisadiyyatın dövlətin nəzarəti altına keçməsi əmək məhsuldarlığının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə nəticələndi, kolxoz sistemində aqrar münasibətlərin əsasında duran əməyin ictimai xarakterə malik olması və bundan törənən mənfi nəticələr tezliklə özünü büruzə verir.

Kollektivləşmənin ilk uğursuzluqları 1939-cu ilin mayında ЦИК(б)Р МК-nın plenumunda A.A.Andreyevin məruzəsində rəsmi surətdə etiraf edildi. Məruzədən aydın oldu ki, kollektivləşmədən 10 il sonra əvvəlki sərbəst kəndli ilə müqayisədə kolxozçuların əmək məhsuldarlığı xeyli aşağı düşüb. Kolxozlarda əmək haqqı fondları boşalıb, hər hektarın məhsuldarlığı isə minimuma enib, bir sözlə kənd təsərrüfatı böhran içindədir. Ona görə Stalinin təklifi ilə plenum iş günü ərzində minimum istehsal öhdəliyi qoymağı, 80 əmək günü həcmində minimum əmək günü həddi müəyyənləşdirməyi, həyətəni təsərrüfatların sahəsini azaldıb kolxozu kəndlinin yeganə yaşayış vasitəsinə çevirməyi, fərdi təsərrüfatlara əlavə

vergi qoyulması yollarını axtarmağı, xutorları ləğv edib kənd əhalisini mərkəzləşdirməyi, kolxoz sahələrindən kolxozçuların şəxsi mal-qarası üçün yem yığılmanı qadağan etməyi qərara alır. Göründüyü kimi, kəndli siyasətində növbəti yanlış addım atılır...⁵⁴.

Beləliklə 1930-cu il hərəkətinin obyektiv səbəbləri haqqında:

1. Kəndlini həyatının başlıca şərti olan torpaqdan və əməyinin nəticələri üzərində sahiblik hüququndan məhrum edilməsi.

2. İnsan mənəviyyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmiş dini dəyərlərin, yüz illərin sınağından çıxmış adət-ənənələrin dövlət səviyyəsində təqibə məruz qalması.

3. Xüsusi mülkiyyətə daxil olan hətta kустar istehsal sahələrinin ləğv edilməsi hesabına istehsal vasitələri üzərində dövlət inhisarının yaradılması.

4. Dövlətin inzibati metodlara, ağır vergi sisteminə əsaslanan iqtisadi siyasəti nəticəsində fərdi kəndli təsərrüfatlarının; azad sənətkarlığın və manufaktura istehsalının iflasa uğraması.

5. Bütün bunların nəticəsində xalq kütlələrinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin ağırlaşması.

6. Sosial-iqtisadi, siyasi və mənəvi-psixoloji zülmün, xalqa edilən sitəmlərin dövlət müstəqilliyinin itirilməsindən irəli gəldiyinin dərk olunması və xilas yolunun Milli dövlətin bərpa edilməsində axtarılması.

Hakimiyyət nümayəndələrinin üsyana rəvac verən səbəblər haqqında tərtib etdikləri sənədlərdə öz əksini tapmış fikirlər bəsit, yarımçıq xarakter daşıyır və o dövrün reallıqlarını təhrif etməyə xidmət göstərir.

Elliklə kollektivləşmə və bu zəmində qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi haqqında kommunist partiyasının qəbul etdiyi qərarların ayrı-ayrı yerlərdə pozulması halları üsyanın başlıca səbəbi kimi göstərilir. Həm də bu pozuntu hallarının baş verməsinə görə partiya və hakimiyyət orqanlarına soxulmuş düşmən ünsürlər günahlandırılır.

İttihad partiyasının istiqamət verdiyi din xadimlərinin apardığı təbliğat üsyanın geniş miqyas almasını şərtləndirən əsas amil kimi göstərilir.

Eyni zamanda kollektivləşməni həyata keçirərkən hakimiyyət orqanlarının tələskənliyə yol verdikləri və əyintilərin olduğu etiraf edilir. Gözləmədikləri halda üsyanda iştirak edən ortabab və yoxsul kəndlilərin çoxluq təşkil etməsini üsyan rəhbərlərinin həmin əyintilərdən istifadə etmələri ilə izah edilir.

Bəli, bu sənədləri tərtib edənlər üçün insanlar sanki düşüncə və hisslərdən məhrum olan cansız mexanizmlərdir. Elə bil ki, üsyançıların bütün hərəkətləri kənardan idarə olunmuşdur. Sanki insanlar daşdan yonulduqlarından on illik mənəvi-psixoloji sıxıntıları yaşamamışlar. Baş verən üsyanın səbəbi nədə desən

⁵⁴ Cəmil Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi, Bakı, Gənclik, 1991, s. 122-123

axtarılır, lakin üzərində illərdən bəri sosial-iqtisadi və mənəvi-psixoloji eksperiment aparılan xalqın əzmi, iradəsi nəzərə alınmır.

Kollektivləşməni həyata keçirənlər başa düşmək istəmirdilər ki, kolxozlaşma zamanı yol verilən nöqsanlar deyil, bu aqrar siyasətin özü xalq tərəfindən qəbul edilmir.

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, üsyan iştirakçılarının sayı bolşevik rəhbərliyini təəccübləndirmişdir.

Ümumiyyətlə Şimal Qərbi Azərbaycanın Qax, Balakən, Əliabad rayonlarında üsyançıların sayı, sosial mənşəyi, ictimai təbəqələrin hər birinin, üsyanda neçə faizlə təmsil olunmaları barədə rəsmi məlumat olduğu halda Şəki üsyançıları barədə bu qəbildən məlumat yoxdur.

MTN-nin arxiv materiallarına istinad edən C.Qasımov «Yaddaşın bərpası» kitabında bu faktorları ictimaiyyətin nəzərinə çatdırır. Həmin kitabdan: «Qax, Balakən, Car, Əliabad rayonlarında baş vermiş üsyanda 5 kənddən 244 nəfər iştirak etmişdir. Nuxa və Vartaşen rayonları üzrə məlumat yoxdur.

Qabaqçöl-Balakən üsyanının 139 nəfər fəal iştirakçısı aşağıdakı kateqoriya və təbəqələrə bölünür:

- 1 Komsomolçular - 8 nəfər, onlardan 1 nəfər AK(b)P-namizəd.
2. Keçmiş komsomolçular - 2 nəfər.
3. Kənd sovetinin üzvləri - 10 nəfər.
4. Ordudan tərxis olunmuş qızıl əsgər - 11 nəfər.
5. Nuxa-Zaqatala BSI-nin zərbəçiləri - 7 nəfər.
6. Qulluqçular - 5 nəfər.
7. Molla - 5 nəfər.

Sinfi təbəqələr üzrə:

1. Qolçomaqlar - 25 nəfər və ya 17,98%
2. Ortabab kəndlilər - 91 nəfər və ya 65,47%
3. Kasıblar - 23 nəfər və ya 16,65%

Üsyan yatırıldıqdan sonra Car-Əliabad, Nuxa-Vartaşen, Balakən və Qax rayonlarının üsyançılarından 2755 silah-sursat götürülmüşdür.⁵⁵

Bolşevik rejiminin üsyan hərəkətindən çıxardığı nəticələr, yeritdiyi yanlış sosial-iqtisadi siyasətə münasibəti, vəziyyəti düzəltmək üçün həyata keçirmək istədiyi tədbirlər və nəhayət üsyançı zümrənin taleyinə dair düşüncə tərzini maraqlandırır.

Bu baxımdan AK(b)P Zaqatala-Nuxa dairə komitəsinin AK(b)P MK-ya verdiyi geniş hesabat səciyyəvidir. Hesabatda dairə partiya komitəsinin özünə

⁵⁵ C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim», 1999, s. 120

bəraət qazandırmaq və üsyanın səbəblərini təhrif etmək cəhdləri açıq aydın hiss olunur.

...Üsyan hərəkətinə yoxsulların cəlb edilməsi aşağı partiya orqanlarının onların arasında zəif iş aparması ilə izah olunur. Kəndlilərin üsyana qoşulması Sovet orqanlarının onların ehtiyaclarına lazımı səviyyədə diqqət yetirilməməsi də mühüm rol oynamışdır.

Partiya təşkilatları üsyandan xəbərdar ola bilməmiş və üsyan ehtimalını nəzərə almamışlar. Nuxa partiya və komsomol təşkilatları biabırçı qorxaqlıq göstərmişlər. Zaqatala kommunistləri, həmçinin komsomolçuları isə ön sırada olmuş və mübarizənin ağırlığını öz çiyinlərində daşmışlar.

...Aydınlaşdırılıb ki, partiya bileti gəzdirənlər içərisində üsyançıların tərəfinə keçənlər olub.

Təbliğat işi aparmaq və hərəkətin səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün Zaqatala-Nuxa mahalına 30 nəfər məsul partiya işçisi göndərilib.

Partiya, təsərrüfat, sovet, həmkarlar aparatlarının möhkəmləndirilməsi və istehlak, kredit kooperasiyaların işinin yaxşılaşdırılması haqqında qərar qəbul olunub.

Qax, Balakən, Nuxa və Əliabad partiya aparatları bərpa edilib.

Əhali qarşısında silahların təhvil verilməsi və insanları üsyana təhrik edənlərin təslim edilməsi tələbi qoyulub.⁵⁶

Dövlət siyasi idarəsi isə təklif edir ki, bu idarənin Nuxa-Zaqatala şöbəsinin bütün aparatı təzələnməlidir. Az DSI-nin mərkəzi aparatının seçilmiş əməkdaşlarından ibarət iki mahal şöbəsinin - Nuxa və Zaqatala şöbələrinin yaradılması üçün dərhal təşkilati tədbirlər görülməlidir.

Ayrı-ayrı partiyaçıların və hətta bütöv özəklərin, xüsusən Nuxa-Vartaşen rayonunda üsyançılara qarşı müqavimət göstərilməsi, bəzi hallarda quldurlarla birlikdə üsyanda iştirak etməsi ayrı-ayrı özəklərin, hətta rayon partiya təşkilatlarının buraxılması üçün təşkilati işlər görülməsini zəruri edir.⁵⁷

Üsyandan sonra bolşevik üsul idarəsi yalnız zorakı metodlarla deyil, həm də təbliğatla, ideoloji vasitələrlə özünün aqrar siyasətini həyata keçirməyə çalışırdı. Buna bariz nümunə «Məhsul və kollektivləşmə günü»(?) münasibəti ilə 1930-cu ilin noyabrında Qəzənfər Musabəyovun imzası ilə Şəkiyə göndərilən direktiv xarakterli sənəd də sübut edir. Orada qeyd olunmuşdur ki, «Məhsul və kollektivləşmə günü» kollektiv təsərrüfatın xırda dağınıq təsərrüfatlardan üstünlüyünü və bu yolda qazanılan uğurları nümayiş etdirən gün olmalıdır. Həmin gün şərqi oxunmalı, istehsalat ekskursiyaları təşkil olunmalıdır. Kolxozçularla fərdi təsərrüfatçıların, işçilərlə kəndlilərin görüşləri keçirilməlidir. Qabaqcıl kolxozçular və fərdiyyətçilər aşkara çıxarmalı, onlara mükafat verilməlidir. Yeni

⁵⁶ Baş Arxivlər İdarəsi. f. 255, s. 1, iş 56. v. 38-47

⁵⁷ C. Qasimov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim», 1999, səh. 123

kütlələr kolxozlara cəlb edilməli, taxıl talvarları yaradılmalıdır. «Məhsul və kollektivləşmə günü» kütləvi istehsalat bayramı, kolxozçuların, ortababların və yoxsulların qolçomaqlarla mübarizəyə səfərbərliyə alınması günüdür.⁵⁸

Sənədin məzmunundan məlum olur ki, qolçomaqla, yəni fərdi təsərrüfatla mübarizədən imtina edilmir. Ortabab və yoxsul kəndliləri onların təsir dairəsindən qoparmaq üçün inzibati təzyiqlər, qismən təbliğatı, ideoloji vasitələrlə, psixoloji təsir formaları ilə əvəz olunurdu.

⁵⁸ Şəki arxivi. Əsas fondu 1, saxlama vahidi 13

NƏTİCƏ

Vətən tarixi milli idrakin inkişafına təkan verən başlıca amildir. Milli özünüdəyərləndirmə keçmişdən gəlir. Ağac torpağın dərinliklərinə uzanan kökləri vasitəsi ilə ucalmaq, yüksəlmək imkanı əldə etdiyi kimi, xalq da milli yüksəliş üçün mənəvi gücü tarixdən alır.

Tarixin milli idrakin məkanı olduğunu yaxşı anlayan imperiya ideoloqları xalqımıza baş ucalığı gətirən tarixi hadisələri kommunist ideologiyasının ehkamları nöqtəyi-nəzərindən izah etməklə əsaslı təhrifə məruz qoymuş və həmin məkanı əlimizdən almağa çalışmışlar. Başqa sözlə tariximizi təhrif etməklə milli təfəkkürə pozucu təsir göstərmək və Milli özünüdərk prosesini ləngitmək həmin ideologiyanın əsas hədəfi olmuşdur.

1918-20-ci illərdə mövcud olmuş Milli hökumətin irəli sürdüüyü məramnamənin təməl prinsiplərindən biri belə idi: millətin əksəriyyəti rəncbərdir. Rəncbərin maaşı, həyatının təminatı torpaqdır. Torpaq abad olarsa millət də məsud olar .

Sovet hökuməti kəndlini torpaqdan və əməyinin nəticələrindən məhrum etməklə əlini işdən soyutmuş, torpağı abad yox, bərbad vəziyyətə salmışdı. Kənd təsərrüfatının olduqca ağır vəziyyətə düşməsi hakimiyyətin ən yuxarı pillələrində belə etiraf olunmuşdu. Kollektivləşmədən 10 il sonra ЦИК(б)Р МК katibi səviyyəsində bildirilmişdi ki, azad kəndli təsərrüfatı ilə müqayisədə kolxozçuların əmək məhsuldarlığı xeyli aşağıdır.

1931-ci il fevralın 28-dən martın 1-nə kimi Nuxa şəhər və rayon İcraiyyə Komitəsinin geniş plenumu keçirilmişdi. Plenumun gündəliyində duran ən ümdə məsələ vergilərin toplanması zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tətbiq olunacaq tədbirlərin müəyyənləşdirilməsi idi. Həmin il üçün rayon daxilində 321488 manat 55 qəpik vergi toplanmalı idi.⁵⁹

Bu o dövr üçün böyük məbləğ idi. Həm də vergilərin böyük hissəsi fərdi təsərrüfatların üzərinə qoyulmuşdu. Təsəvvür etmək çətin deyil ki, dövlət tərəfindən yaradılmış saysız-hesabsız maneələrlə üzləşən, inzibati metodlarla fəaliyyət imkanları məhdudlaşdırılan fərdi təsərrüfatlar üçün bu vergiləri ödəmək necə böyük çətinlik təşkil edirdi. Lakin hakimiyyət orqanları bu çətinliklərlə barışmaq istəmir, kütləvi kollektivləşmənin ilkin mərhələsində və üsyan yatırılarkən soyub-taladıqları fərdi təsərrüfatlara güc çatmayan vergilər təyin edirdilər.

Yuxarıda adı çəkilən plenumda vergiləri toplamaq üçün inzibati metodların tətbiq olunması haqda qərar qəbul olundu. Qərarla deyilirdi ki, vergiləri yığmaq üçün inzibati idarələr bu işə cəlb edilməli, vergi verməyənlərə

⁵⁹ Şəki arxivi. Fond 13, siyahı 1, saxlama vahidi 1

qarşı inzibati tədbirlər tətbiq olunmalıdır. Orada həmçinin bildirilirdi ki, vergilərlə bağlı məsələlər məhkəmənin diqqət mərkəzində olmalı və bu qəbildən olan işlərə növbədən kənar baxılması təmin edilməlidir.

Vergiləri toplamaq məqsədi ilə əlaqədar şəxslərin yerlərə göndərilməsi və füqarə mizdurların da bu işə cəlb olunması plenumun qəbul etdiyi qərarlar sırasında idi. Bütün bunlar bir daha sübut edirdi ki, Sovet hökuməti kəndlini fərdi torpaq sahəsindən məhrum edən aqrar siyasəti davam etdirmək və kollektivləşməni başa çatdırmaq niyyətində israrlı idi.

1930-cu ilin noyabrında Nuxa şəhər İcraiyyə Komitəsi Şəhər yaxınlığındakı olduqca məhdud torpaq fonduna malik olan Kiş və Qoxmuq kəndlərində yeni kolxozların yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Bu fakt kollektivləşmə kampaniyasının geniş miqyasından xəbər verirdi.

1930-cu il noyabrın 27-də şəhər Soveti rəyasət heyətinin qəbul etdiyi daha bir qərar dövlətin bütün torpaqlar üzərində qəti inhisarçı mövqeyinin daha da möhkəmləndiyini və torpaqla bağlı bütün məsələlərdə sərəncam vermək funksiyasının əndazəsiz şəkildə hakimiyyət orqanlarının əlində cəmləşdiyini göstərirdi. Həmin qərar Nuxa şəhərinin tabeliyində olan və bağ-bostan bitkiləri əkini üçün istifadə edilən torpaqlar haqqında idi. Məsələ burasında idi ki, 2336 hektar torpaq şəhərin Qışlaq hissəsində yaşayan əhalinin, 136 hektar sahə isə Dodu adlanan məhəllənin sakinlərinin istifadəsində idi. Qərarla göstərilirdi ki, icarədarlar şəxsi maraqlarını düşündüklərindən şəhər əhalisinin bu torpaqlardan faydalanması qeyri mümkündür. Ona görə də həmin torpaqlar onlardan alınıb şəhər sovetinin sərəncamına verilməlidir. Mülkiyyət toxunulmazlığı hüququndan bəhs etmək mənasızdır. Çünki bu hüquq ittifaqda 1917-ci ildə, bizdə isə 1920-ci ildə ləğv edilib.

Kustar istehsalın məhdudlaşdırılması prosesi isə öz məntiqi sonluğuna, həmin istehsalı iflas həddinə yaxınlaşdırırdı.

1930-cu il noyabrın 13-də dabbağ sexlərində antisanitariya vəziyyətinin mövcud olduğunu əsaslandıran akt tərtib olunmuşdur. İcraiyyə Komitəsinin nümayəndəsi Seyid Seyidov, dəri artelinin sədri Yaqub Səlimov, sanitariya həkimi Semyonov və baytar həkimi Demart tərəfindən imzalanmış həmin aktda bildirilirdi ki, dabbağ sexlərində hökm sürən antisanitariya vəziyyəti müxtəlif xəstəliklərin yayılması üçün zəmin rolunu oynayır.

Dabbağ sexlərinə edilən daha bir yoxlama reydirinin çıxardığı nəticə bu idi ki, guya həmin sexlərin sahibləri yüzlərlə dərinini alıb gizlətməklə eyni qəbildən olan dövlət istehsalını tənəzzülə uğratmaq məqsədini güdmüşlər.

Nuxa şəhər Soveti bütün bunları nəzərə alaraq 1930-cu il dekabrın 4-də fərdi qaydada işləyən dabbağlara patent verilməsini dayandırmaq haqqında göstəriş verir. Eyni zamanda inzibati şöbəyə tapşırılır ki, kustar istehsalına qarşı inzibati qaydada mübarizəni gücləndirsin.

Qısa müddətdən sonra məlum oldu ki, dövlətin nəzarəti altına keçən istehsal sahələrində təsərrüfatsızlıq, vəzifədən sui-istifadə halları və rüşvətxorluq baş alıb gedir. Bütün bunların nəticəsində əmək məhsuldarlığı xeyli aşağı düşmüşdür.

Azərbaycan SSR Ali məhkəməsi işlər şöbəsinin müdiri Babaxanovun imzaladığı Nuxa rayon Xalq Məhkəməsinin ştat cədvəlinin artırılması zərurətindən bəhs edən sənəd yuxarıda söylənilənləri təsdiq edir. Orada bildirilirdi ki, hazırda Nuxa rayon Xalq Məhkəməsinin icraatında dövlət əmlakının mənimsənilməsi ilə bağlı 650 iş var və artmaqda davam edir. Belə işlərlə bağlı proseslərin sürətləndirilməsinin zəruriliyini və rayonun böyük olmasını nəzərə alaraq bir hakim, bir katib ştatlarının artırılması, həmçinin büdcədən bu məsələnin həlli üçün lazımı vəsaitin ayrılması təmin ediləcəkdir.

Fərdi istehsal sahələrinə hücumlar artdıqca əhalinin güzəranı daha da ağırlaşdı. Talon vasitəsi ilə verilən ərzaq məhsulları xalqın başlıca həyat mənbəyinə çevrilmişdi. Acınacaqlı hal bu idi ki, hətta əhalini mümkün zəruri yeyinti məhsulları ilə təmin olunmasında da fərdi istehsalda çalışanlara qarşı ayrı seçkiliyə yol verilirdi.

Bu sahədə fəaliyyət göstərənlər yalnız o halda ərzaq talonu ilə təmin olunurdu ki, iş verənlərlə müvafiq həmkarlar təşkilatları arasında tarif razılaşması olsun.

Nəinki sosial iqtisadi xarakterli məsələlərdə, habelə milli problemləri əhatə edən sahələrdə də daha mürtəce mövqe tutulması bir daha sübut edir ki, bolşevik rejimi milli məsələlərlə bağlı ziddiyyətləri islah etmək əvəzinə daha da dərinləşdirmək xətti götürmüşdür.

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin nəzdində milli azlıqlar şöbəsinin rəhbəri Sərkisovun çıxışı deyilənləri təsdiq edir. Sərkisov həmin çıxışında xüsusilə vurğulayır ki, Qaxda kənd sovetinin sədri ingiloy, gürcü olmasına baxmayaraq işlər türk dilində aparılır. Vartaşendə də əhalinin əksəriyyəti erməni olsa da (?) türk dili işlərin aparılmasında aparıcı mövqeyə malikdir.⁶⁰

Bax, bu artıq milli dilin sıxışdırılmasına açıq çağırış idi. Həm də bu çağırış rəsmi hakimiyyət səviyyəsində edilirdi.

Bolşevik rejimi kütləvi kollektivləşmə prosesini həyata keçirmək üçün yeridilən aqrar siyasətin nöqsanlı cəhətlərini etiraf etsə də məhz həmin siyasətdən narazı qalan xalq kütlələrinə qarşı cəza tədbirlərini genişləndirmək, xalqın maddi və mənəvi sıxıntılarını dərk edərək ona münasibətdə humanist mövqe tutan, bəzi hallarda haqlı tələbləri müdafiə edən partiya və dövlət hakimiyyət orqanlarının ayrı-ayrı nümayəndələrinə divan tutmaq xətti götürdü.

⁶⁰ Şəki arxivi. f. 13, siyahı 1, saxlama vahidi 81

Lakin dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılan zorakılıq, inzibati amirlik metodları SSRİ adlanan nəhəng imperiyada nə sosial-iqtisadi xarakterli, nə də milli səciyyə daşıyan problemləri həll edə bilmədi. Həll edə də bilməzdi. Çünki bu problemlərin çözülməsini təmin edən qanunauyğunluqlara, elmi metodoloji vasitələrə arxa çevrilmişdi. Əbəs yerə deyil ki, 70 il sonra ölkəni minimum ərzaqla təmin etmək üçün ərzaq proqramı qəbul edildi.

Xalqların milli maraqlarının nəzərə alınmaması isə onunla nəticələndi ki, imperiyanın ömrünü uzatmaq üçün yenidənqurma adı ilə həyata keçirilən islahat onun çökməsinə səbəb oldu.

Bolşevik quruluşu xalqımızın xislətindəki bəşəri fəzilətləri məhv etməyə çalışmaq onun xarakterini mənfəi istiqamətə dəyişmək kimi iyrənc bir niyyətə düşmüşdü.

Fikrimizin təsdiqi üçün M.C.Bağırovun rəsmi tribunadan etdiyi çıxışlardan birini xatırlamaq yerinə düşər. O demişdi ki, biz elə etməliyik ki, xalq özü məsəcidləri dağıtsın və bu işdə bizdən kömək istəsin.

İnsanları öz dini-mənəvi dəyərlərinə qarşı çıxmağa, doğmalarına, yaxınlarına xəyanət etməyə vadar etmək elə bu niyyətdən xəbər vermirdimi?! Qan qohumlarını üz-üzə qoymaqdan, hətta oğulu ataya qarşı qaldırmaqdan böyük rəzalət təsəvvür etmək mümkün idimi?!

Deməli, Şəki üsyançılarının bolşevik rejiminə qarşı apardığı dava yalnız sosial-iqtisadi və siyasi hüquqsuzluğa qarşı deyil, ən başlıcası milli əxlaqi, milli xarakteri hişf edib saxlamaq üçün qaldırdığı milli qeyrət davası idi.

Şəki üsyanı guya xalqımızın daxilən azad olmaması, bolşevik rejiminin törətdiyi rəzalətlərə müticəsinə itaət etməsi, ümumiyyətlə, itaətkar xislətə malik olması haqqında söylənilən iftiralardan ifşası deməkdir. Bu üsyan 20-ci illərin axırları, 30-cu illərin əvvəllərində nəinki Azərbaycanda və Qafqazda, habelə bütün SSRİ məkanında qolçomaq qiyamları kimi təqdim edilən müqavimət hərəkatları içərisində ən kəskin idi.

Nəhayət, Şəki üsyanı milli dövlətdən məhrum edilmiş, məhz buna görə də maddi və mənəvi sərvətləri üzərində sərəncam vermək hüququ əlindən alınmış, vətəni və özü bolşevizmin apardığı rəzil təcrübələr obyektivinə çevrilmiş Azərbaycan xalqının apardığı istiqlal savaşının şanlı bir səhifəsi idi.

ƏLAVƏLƏR

NUXA HÜRRİYYƏTİ MAARİF CƏMIYYƏTİNİN 1917 SƏNƏSİ BİR APRELDƏN 1919 SƏNƏSİ BİR MARTA QƏDƏR MƏDAXİL VƏ MƏXARİC HESABI (2 SƏNƏLİK FƏALİYYƏTİ MÜNASİBƏTİLƏ).

Rusiya mənhus istibad hökumətinin yıxılıb, hürriyyət alınması münasibəti ilə millətimizin maarifcə geridə qaldığı nəzərə alınaraq, Nuxa ziyalı cavanlarımızdan bir neçəsinin təşəbbüsü ilə Nuxada 1917 sənə mart ayının axırlarında «Hürriyyəti Maarif Cəmiyyəti» naminə bir bilgi cəmiyyəti təşkil olundu. 30 nəfər üzvün vücut ilə ictimai ümumiyyətlərə intixab olundu. İdarə fəaliyyətə başlayıb, təzə üzvlər cəlb edib, ianələr topladı, teatrolar vermək üçün dram heyəti təsis edib, teatro və müsəmirələri verdi. O zaman Nuxa şəhəri qəzasında bərbad halda bir neçə rus və müsəlman məktəbindən savayı, milli məktəblərimiz olmadığından Cəmiyyət ən əvvəl ibtidai milli məktəblərin küşadına iqdəm etdi, ancaq həmin məktəblər üçün müəllimlər yoxluğunu nəzərə alaraq, yay mövsümündə müəllimlər kursu açmağa qərar verdi. Müfti və şeyxülislam həzrətlərinin Şəkiyə vücutunda idarə onlara bu fikrini bəyan etdi. Fikir hüsni-rəğbətlə qəbul olundu və müşar ileyhanın təşviqilə tarixi bir gecədə şahnişin otağında doqquz min manat həmin məqsəd üçün para toplandı, lakin həmin paralar Cəmiyyətə verilməyib, kursa və Cəmiyyətə biganə bir neçə ağaların təsərfünə keçdi. Hər nə qədər Cəmiyyət bu paranın kursa verilməsinə çalışdısa da, nəticədə «maariflə məşğul olaraq zamanı deyil», - deyər cavablar aldı. Hərçənd Cəmiyyət bu üzdən böyük müşkülata uğradısa da, fəqət yenə məqsədindən əl çəkmədi. Şəhər və bütün kəndlərə kurs açılacağını xəbər verdi və raiqtədir müəllimlər dəvət edilib, 1917 sənə iyun ibtidasında kurs açıldı və dərslər başlandı. Nuxa qəzasının hər küncündən, hətta Şamaxı və Qaryagin kibi uzaq guşələrdən altmışa qədər tələbə toplandı. Tələbələr imtahan ilə qəbul olunaraq, dərslər şüru etdilər. Kursda fənunandan, ədəbiyyatdan, təlim və tərbiyə üsullarından hər növ dərslər verilərək, bir də tədris üslunu təcrübə ilə göstərmək üçün kursun cənbində bir nümunə ibtidai sinif təsis olundu. Cəmiyyət tələbələrin qeyri ehtiyaclarını da nəzərə alaraq, onlar üçün yatacaq və möhtaclıqlarına aylıq maaş verdi. Həmçinin ərzaq komitəsindən onlar üçün ucuz qiymətlə ərzaq alıb verdi. Tələbələrə zamanın iqtizasına görə hər b təlimini öyrətmək üçün bir zabit də dəvət olundu. Üç ay müttasil təlim tədrisindən sonra imtahanlar verilərək, 35 nəfər tələbəyə ibtidai məktəblərə müəllimlik əhliyyətnaməsi verildi. Müəllim hazırladıqdan sonra Cəmiyyət milli məktəblər açmağa şüru etdi. O zaman vaxtı ilə şəhərin ən küzidə məktəblərindən olan ikinci Cümə Məscidi cənbindəki vətən məktəbi bərbad bir halda idi. Müəllim və maaş yoxluğundan məktəb dağılıb, uşaqlar küçələrə tökülmüşdü. Cəmiyyət bu məktəbə təcrübəli və yeni çıxan müəllimlərdən dəvət edərək, onları maaş cəhətindən təmin edib, məktəbi nizama saldı. Bir az vaxtın içində iki yüzə qədər uşaq küçələrdən

yığılıb, təhsilə başladılar. Cəmiyyət kəndlərdə də məktəblər açmağa mübəlliglər göndərib, əhalinin köməyi ilə 25-ə qədər məktəb binası qoydu. Bundan başqa, Cəmiyyət savadsız, sirini böyük cavanlarımızın da qeydinə qalıb, onlar üçün vətən məktəbində pulsuz gecə kursu açdı.

Qız balalarının oxuyub tərbiyə sahibi olması cəmiyyətin məqsədlərindən birisi olduğundan maarifcə ən geridə qalan şəhərin «Yuxarı baş» hissəsində yenə pulsuz olaraq bir qız məktəbi də güşad etdi. Burada fəqir qızların kitab, qələm, dəftər məxaricini də cəmiyyət öz dəröhdə etdi.

İki sənə müddətində cəmiyyət həmin məktəbləri öz xərcilə idarə etdi. Bununla belə hökumətdən də müavinət gözləməkdə idi. Təşəkkürlər olsun ki, milli hökumətimizin maarifə verdiyi əhəmiyyətdən dolayı, cəmiyyət məktəblərinə müavinət göstərdi və müəllimlərin məşını verməyi öhdəsinə aldı.

Cəmiyyət burada Nuxa və Ərəş maarif müfəttişi Abdullah bəy Əfəndizadə cənablarına minnətdardır. Cəmiyyət millətin qeyri ehtiyaclarına da biganə qalmamışdır.

Kazanda ümumrusiya müsəlmanlarının hərbi qurultayına göstərdiyi müavinət, fəqir müsəlman tələbələrinə verdiyi ianə və qeyri bu qəbildəndir.

Həmən iki hərə-mərc sənələrində xeyli müşulata uğrayıb böyük maneələrə təsadüf edən cəmiyyət yuxarıdakı fəaliyyəti göstərə bildiyindən ümid vardır ki, bundan sonrakı zamanda da millətin köməyi ilə bütün məqsədlərinə nail olacaqdır.

NUXA «HÜRRİYYƏTİ MAARİF CƏMİYYƏTİNİN» İKİ SƏNƏLİK HAQQ-HESABI

Cəmiyyətin idarə heyəti.

1917 sənəsi aprel ibtidasından 1919 sənəsi mart ibtidasına qədər cəmiyyət idarəsinin heyəti aşağıda zikr olunan şəxslərdən ibarətdir.

1. Fəxri sədir - Nurməhəmməd Əfəndi İmamzadə
2. Müavinü sədr və xəzinədar - Abdullah Əbdülrəhmanzadə
3. Katibi cəmiyyət - Veysəl Mustafazadə
4. Əbdürrəşid Əfəndizadə
5. Zahid İbrahimxəlilzadə
6. Əsgər Ağaməhəmmədzadə
7. Mirhəsən Axundzadə
8. Rəcəb Əfəndizadə

Bunlara qandırat və idarə köməkçiləri.

1. Hacı Qədir Hacı Əhməd oğlu
2. Usta Əhməd usta Əziz oğlu
3. Hidayət Hacı Əfəndi oğlu
4. Yusif Xəlilzadə
5. Musa Muradov

Təftiş komissiyası

1. Əbdülkərim İmamzadə
2. Həsən Əbdülrəhmanzadə
3. Cəfərqulu Bəşir oğlu
4. Ələkbər Hacı Məhəmməd oğlu
5. Vahab Sadiqzadə

NUXA HÜRRİYYƏTİ MAARİF CƏMİYYƏTİNİN MƏRAMNAMƏSİ

Cəmiyyətin qayəsi

Cəmiyyətin ümdə məqsədi Nuxa şəhərində və qəzasında sakin türk millətdeşlərinin arasında elm və maarifi nəşr etmək və mədəniyyət aləminə sövq etməkdir.

Sahei-fəaliyyət

a) Hal-hazırda Nuxa şəhərində və qəzasında mövcud məktəb və mədrəsələrə maddi və mənəvi kömək ediyor.

b) Təzə məktəb və mədrəsə açanları tərgib və təsviq edir və onlara müavinətdə bulunur.

c) Cəmiyyət lazım bildiyi məhəldə və məkanda öz xərcinə ibtidai milli məktəblər açiyor.

ç) Rüşdi edadi və darülfünunlarda oxuyan və oxumaq istəyən türk tələbələrinə maddi və mənəvi yardım ediyor.

d) Nuxa şəhəri və qəzasında olan fəqir və yetim müsəlman balalarını Cəmiyyət öz himayəsinə aliyor və onların ibtidai təlim və tərbiyəsi haqqında lazımi tədbirlər ittixaz ediyor.

2. Məktəb sirininə qədər olan 57 yaşlı uşaqları tərbiyə üçün Cəmiyyət uşaq baxçaları (Darüttərbiyələr) təsis ediyor.

3. Camaat üçün qiraəti-ümumi məclisi və ümumi milli qiraətxana və kitabxana açiyor.

4. Camaat üçün gecə kursları, cümə məktəbləri və xalq darülfünunları açıyor.

5. Mütaliə üçün və məktəblərdə tədris olunmaq üçün hər qisim ədəbi, elmi, fənni və tarixi kitablar təb və nəşr ediyor və qüvvei-maliyyəsi artıqca türk dilində qəzetə və məcmuə nəşr ediyor.

6. Millətimizin ədib və şairələrinin əsərlərini toplamaq üçün ədəbiyyat məcmuələri nəşr ediyor.

7. Məktəb və mədrəsələrdən ötrü müqtədir müəllim və müəllimələr tapmaq üçün lazım gələn yerlərə müraciət ediyor.

8. Milli ibtidai məktəblərə müəllim və müəllimələr hazırlamaq üçün Qafqasiyada, Türkiyədə və sair məmləkətlərdə olan darülmüəlliminlərə təhsil etməyi istedadlı müəllim və müəllimələrdən göndəriyor.

9. Qüvveyimaliyyəsi müsaid olursa, cəmiyyət öz xərcinə müəllimlər kursu, darülmüəllimat açıyor.

10. Müəllim və müəllimələr üçün təlim və tərbiyəyə dair məclislər, müəllimlər şurası və müəllimlər qurultayı düzəldir.

11. Hər zaman teatro, ədəbi müsəmirələr, elmi və fənni söhbət məclisləri, seyri-ümumilər və s. bu kibi məclislər tərtib ediyor.

12. Milli musiqi və mahnılarımızı ehyə etmək üçün Cəmiyyət lazım bildiyi məktəblərə musiqişünas müəllimlər və müğənnilər dəvət ediyor və yainki musiqi kursları açıyor.

13. Millətimiz arasında sınaət və ziraətin tərəqqi və intişarına təbliğət və təşviqatda bulunur. Bu məqsəd üçün Yevropada mövcud yeni üsuli-sınaət və ziraət haqqında mühəzirlər tərtib veriyor və ki, kitabçalar nəşr ediyor və qüvveimaliyyəsi müsaid olursa, yerin əhval və şəraitinə görə arıçılıq, baramaçılıq və maldarlıq kursları, sınaət və ziraət məktəbləri güşad ediyor.

14. Cəmiyyət milli sport (tərbiyəi-mədəniyyə) meydançaları təsis ediyor.

15. Millətimizin tarixi və milli asari ətiqələrini torlamaq üçün muzeyxana bina ediyor.

16. Cəmiyyət millətimizin mənafeyinə çalışan ümumtəşkilatlar ilə öz nümayəndələri vasitəsilə əlaqədə bulunur və hər cür milli təşkilatların vücuda gəlməsinə səy və guşəş ediyor.

17. Cəmiyyət əhali ilə daha sıx rabitədə bulunmaq üçün lazım bildiyi məhəllələrdə və qəryələrdə öz şöbələrini güşad [ediyor].

QAQAQCILIQ HƏRƏKATI

Üsyan yatırıldıqdan sonra çarpişmalardan sağ-salamat çıxmış hərəkət iştirakçıları dağlara, meşələrə çəkilərək bolşevik rejiminə qarşı mübarizənin qaçaqçılıq mərhələsinə - partizan mübarizəsinə başladılar. Doğrudur, üsyandan

əvvəl də Şəkidə qaçaqlar mövcud idi. Ancaq onların sayı barmaqla sayılacaq qədər az olmuşdur. Qaçaqlardan biri Abbas, digəri Xudu İbrahim, üçüncüsü Vartaşenin Muxas kəndinin sakini Tapdıq, dördüncüsü bideyizli Cəfər və nəhayət üsyan ərəfəsində DSI-nin Şəki şöbəsinin müvəkkili Qasimovun hədə qorxusundan sonra qaçaq düşmüş göynüklülər Yunus və Kərim idilər.

Üsyan hərəkətinin məğlubiyyətindən sonra qaçaqların sayı dəfələrlə artmış, fəaliyyətləri isə daha çox siyasi məzmun kəsb etmişdir. Hüquq mühafizə orqanlarının tərtib etdikləri sənədlərdə tez-tez işlədilən «siyasi quldur» ifadəsi də sübut edir ki, onların əməllərində ölçülü-biçili siyasi xarakterli fəaliyyət üstünlük təşkil etmişdir.

Qaçaqlar hətta bir sıra kəndləri yenidən nəzarət altına almağa müvəffəq ola bilmişdilər. Bu isə rejim nümayəndələrini xeyli əndişələndirmişdir.

L. Beriyanın Tiflisdən teleqraf vasitəsilə M.C.Bağirova verdiyi göstərişlər hakimiyyət yetkililərinin keçirdiyi təşviş hissini təsdiq edir. «Gələn məlumatlardan bəlli olur ki, Zaqatala-Nuxa dairəsində üsyançılar partizan hərəkətinə keçərək hərəkət edən hərbi hissələrin arxasından şəhər və kəndləri ələ keçirirlər. Üsyançıların partizan hərəkəti formasında fəaliyyəti ona görə mümkün olur ki, onlardan geri alınan kəndlər möhkəmləndirilmir və ordu getdikdən sonra müdafiəsiz qalır.

Hesab edirəm ki, üsyançılardan təmizlənmiş rayonlarda yerli kommunardan, aşağı sovet aktivlərindən ibarət döyüşə qabil dəstələr yaradılmalıdır. Onlar üsyançılardan alınan və əhalidən müsadirə edilən silahlarla təchiz edilməlidirlər».⁶¹

Qısa müddətə üsyançıların nəzarəti altına keçən yaşayış məntəqələrindən biri də Dəhnə kəndi idi. Ora daxil olan dəstə əsasən qaçaqlardan ibarət olmuşdur. Qonağı açıq qabaqla, gülər üzlə qarşılamağa adət etmiş kişilər Qaçaq Abbası, Samuxlu Məmmədqasımı, Harunu, Hidayəti Əşrəfi, İsmayılı, Sarı Laçını, Xudu İbrahimi və digərlərini xalq adət-ənənələrinə uyğun şəkildə qəbul etmişdilər.

Az sonra kəndə gələn cəza dəstəsi bu kişiləri amansızcasına cəzalandırdı.

1930-cu il aprelin 17-də Mola Sübhan Yusif oğlu, Hacı Məhəmməd Sadiq oğlu, Həbillah Mustafa oğlu, Hacı Hümmət Hacı Qasım oğlu, Məmmədhəsən Cəlil oğlu, Hacı İbrahim, Mustafa Salman oğlu və Osman Cəlil oğlu - cəmi 8 nəfər elə kənddəcə güllələndilər. Onların gorgahı əvvəldən qazılmış bir çala oldu. Bu qardaşlıq qəbri az sonra ziyarətgaha çevrildi. Camı ağrıyan, dərdlə üzləşən, fəlakətə tuş gələn bu ziyarətgaha pənah gətirirdi. İyirmi üç nəfər Dəhnə sakini isə həbs edilib gedər-gəlməz sürgünlərə göndərildi. Budur o kişilərin adları:

1. Məhəmməd Mikayıl oğlu

⁶¹ Baş Arxivlər idarəsi. f. 1, s. 231, iş 52, v. 2

2. Zülqədər Musa oğlu
3. Əli Hacı Qasım oğlu
4. Hüseyn Süleyman oğlu
5. Zəkəriyyə Kazım oğlu
6. İsgəndər Kazım oğlu
7. Hacı Quzu Sadiq oğlu
8. Mahmud Hacı Quzu oğlu
9. Məhəmməd Musa oğlu
10. Abdurahman Abdulla oğlu
11. Qaffar Løyman uğlu
12. İsaq Løyman oğlu
13. Muxtar Məmməd oğlu
14. Yusif Məmməd oğlu
15. Əlişrəf İbadullah oğlu
16. Camal İbadullah oğlu
17. Əyri İbadulla oğlu
18. Ziyad Cəlal oğlu
19. Hacı Yusif Kümçüzadə
20. Hamil Cəmaləddin oğlu
21. Nəsrullah Məmməd oğlu
22. Maqsud Qədir oğlu
23. Əziz Cəmil oğlu

O zamandan etibarən şübhəli şəxslər kimi daim nəzarətdə saxlanılan Məmməd Müttəlib oğlu, Ağasəf İbadullah oğlu, Həbillah Musa oğlu, Musa Həbillah oğlu və İsmayıl Məmmədhasil oğlu 1937-ci ildə həbs edildilər.

Bəli, qaçaqla hər hansı təmas hakimiyyət orqanlarının xəbər tutduğu təqdirdə qeyd-şərtsiz ölüm demək idi.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə «Şənbə gecəsinə gedən yol» kitabında bu mətləbdən bəhs edərək yazırdı: «Üsyan yatırıldı, üsyançıların bir hissəsi həbs edilib dərhal güllələndi, bir hissəsi isə dağlara çəkilib qaçaq oldular.

Bizim evimiz şəhərin «Yuxarı baş» məhəlləsində, dağın döşündə, meşənin içində yerləşdiyindən qaçaqlar gecələr qapımızı döyür, bizə və yaxud qonşularımıza pənah gətirirdilər. Səhər açılana qədər xurcunlarını ərzaqla doldurub yenidən dağlara, meşələrə çəkilibdilər. Qaçaqlara yardım edən düşmən elan edilib dərhal cəzalandırılırdı.

O zaman Şəkidə milis rəisi Zahidov adında bir qan içən idi. Onun hər şeyə səlahiyyəti çatırdı. Qaçağa çörək verdiyinə görə Zahidov neçə-neçə kəndlini məhkəməsiz, sübutsuz güllələmişdir. Onlardan ikisi atamın yaxın dostları idi. Qaçağa yardım göstərmək üstündə güllələnənlərdən biri də şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından Hacı Yusif Əfəndi idi. Atam onun haqqında danışırdı ki, üzünə

güllələnmə oxuyanda o Zahidovdan bir rükət namaz qılmağa icazə istəmişdir. Torpaqla dəstəməz alıb üzünü Zahidova tutmuşdur:

- Bir xahişim var, Məni sinəmdən vurun.

Dediği kimi eləyirlər.

Qaçığa yardım bəhanəsi ilə həbs olunanlardan biri də atam Mahmudağa oldu...”⁶²

Qorxulu zamanın məntiqi bu idi ki, başını sağ salamat saxlamaq istəyirsənsə onlardan gen gəzməlisən. Nəinki uzaq olmağın, hətta o zaman deyildiyi kimi «banditizm qalıqları»nın ləğv edilməsinə hakimiyyət orqanlarına yardım göstərməlisən.

Üsyan yatırıldıqdan sonra DSI-nin təlimat xarakterli sənədlərindən birində qaçaqlara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi üçün zəruri hesab edilən tədbirlərdən bəhs olunurdu.

«Banditizm qalıqları və onların köməkçiləri ilə mübarizənin gecikdirilməsi yol verilməzdir, üsyançılara və onların himayədarlarına qarşı fəvqəladə tədbirlər görmək yolu ilə cəza siyasətinin yüksəldilməsi zəruridir.

DSI-nin Nuxa-Zaqatala şöbəsinin bütün aparatı təzələnməlidir. Azərbaycan DSI-nin mərkəzi aparatının işçilərindən seçmə yolu ilə iki mahal şöbəsinin - Nuxa və Zaqatala şöbələrini yaradılması üçün dərhal təşkilati tədbirlər görülməlidir».⁶³

Bolşevik rejiminin xüsusi xidmət orqanları qaçaqları ləğv etmək üçün cəza tədbirləri ilə yanaşı bir sıra mərkəli əməliyyat planları hazırlayıb həyata keçirirdilər. Xüsusi xidmət sistemi bu işdə qaçaqlarla dostluq, qohumluq əlaqələri olan adamlara daha çox önəm verirdi. Onları öz yaxınlarına, doğmalarına xəyanətə təhrik etməklə insanı hisslərdən, mənəvi dəyərlərdən imtina həddinə qədər bir heçliyə yuvarlayırdılar.

Qaçaq həyatının əzab-əziyyətlərindən cana doyub hakimiyyət nümayəndələrinin vədlərinə sadələvhəsinə inanan qaçaqlardan da ipə-sapa yatmayanlara qarşı istifadə halları mövcud olmuşdur.

İxtiyar yaşlı kişilərin bir çoxunun üst-üstə düşən söhbətlərindən bəlli olur ki, Daxi adlanan qaçaq da Aşağı Göynük kəndinin milis rəisi (indiki anlamda sahə müvəkkili) Hacıağanın toruna düşür. O üzə çıxmış Daxinin vasitəsi ilə Yunus və Kərimi də qaçaq həyatından imtina etməyə razı sala bilir. Hacıağanın qurduğu əməliyyat planına uyğun olaraq Daxi, Yunus, Kərim və Babaratma kəndindən olan milis işçisi Həsənbala Qudula kəndində dəllək Adıgözəlin evinə düşürlər. Burada əməliyyatın son mərhələsi həyata keçirilir. Yunus və Kərim öldürülür.

⁶² Bəxtiyar Vahabzadə. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, Azərənəşr, 1991, s. 258-259

⁶³ C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim», 1999, səh. 123

Bu hadisədən sonra Daxi zahirən Hacıağanın yaxın adamına çevrilmişdir. Hətta ona sırf milis işçisinin funksiyalarına aid tapşırıqlar da verilirdi.

Günlərin bir günü Daxiya cırtıdan Süleyman adlı dustağı Bakıya müşayiət etməyi tapşıırırlar. Dustaq təhvil verilərək gözlənilmədən o həbs olunur. Əlbəttə, bu əvvəldən düşünülmüş əməliyyat planı idi. Görünür, Daxiya sona qədər etibar etməmişdilər. Həsənbala da törətdiyi cinayətin qurbanı oldu.

Qardaş itkisindən irəli gələn kədərlə qatilə sonsuz nifrəti qəlbində yanaşı gəzdirən Yunusun bacısı Hacıağa ilə görüşərək Həsənbalanın məhvi müqabilində ona xeyli qızıl pul təklif edir. Bu təklif enkevedeçi üçün göydən düşmə olur. Həsənbalanı sıradan çıxarmaqla o cinayət xarakterli əməllərindən xəbərdar olan şahiddən yaxa qurtarmaqla yanaşı, həm də xeyli qazanc əldə etmiş olurdu.

Həsənbala arvadı ilə birlikdə Babaratma kəndində qohum toyunda iştirak edərkən öldürülür.

Bolşevik rejiminin qaçaqlara qarşı olan cilovlanmaz qəzəb və nifrəti qeyd olunduğu kimi onlarla hər hansı təmas yaratmış insanlara faciələr gətirirdi. Şəkinin Oxud kəndindən olan qaçaq Atakişini və samuxlu Qaçaq Ələşi evində qəbul edən Köndələn kəndinin sakini Əlfətin ailəsi də belə bir müsibətə tuş gəlirdi.

Dağ, meşə həyatının yorğunluğunu qismən canlarından çıxarmaq üçün qaçaqların bu evə sığınması milisə bəlli olur. Onları qəfil yaxalamaq cəhdi baş tutmur. Atışma zamanı Əlfətin arvadı və övladı həlak olurlar. Qaçaqqlar isə mühasirə həlqəsini yarıb hadisə yerindən uzaqlaşma bilirlər.

Şəki qaçaqlarından Abbas fitri cəsarəti və mərdliyi ilə diqqəti daha çox cəlb edirdi. O bir müddət milis işçisi kimi əlində silah Sovet hökumətinin qulluğunda durmuşdur. Amma NKVD sistemində mövcud olan iyrənc mənəvi-psixoloji mühit onun təbiətinə olduqca yabançı idi. Abbas bu mühitə heç cürə uyğunlaşa bilmirdi. Xüsusən yurddaşlarına qarşı irəli sürülən ittihamların motivləri ilə barışmaq istəmirdi. Kim beş, on qoyun sahibdirsə demək həmin şəxs qolçomaqdır və istismarçı kimi ifşa edilməlidir. Kim quran oxuyur, namaz qılırsa şübhəli şəxs kimi nəzarətə götürülməlidir. Kolxoz quruluşunun üstünlüklərinə şəkk-şübhə gətirən şəxs haqqında yerli-yataqlı danos hazırlanmalıdır və s. Bütün bunlar milis işçilərinin qarşısına qoyulan vəzifələrin bir qismi idi. Dayısı Hidayətin həbs olunması üçün verilən göstəriş onun səbir kasasını daşdırdı.

DSİ-dən Abbasın dayısı Andın oğlu Hidayət haqqında məlumat gəlmişdi. Həmin məlumatda o Sovet hökuməti üçün təhlükəli bir qolçomaq kimi xarakterizə olunurdu. Bundan sonra Hidayəti həbs etmək qərara alınır. Bu göstərişi yerinə yetirmək kimə tapşırılsa yaxşıdır? Onun bacısı oğlu, milis işçisi Abbasa.

Rəzalətin, alçaqlığın hansı həddə çatdığına diqqət yetirin. Adamı öz doğma dayısını, həm də günahsız bir insanı həbs etməyə təhrik edirlər.

Kənd, rayon səviyyəli enkevede işçilərinin bu bəd əməlləri təsadüfi olmayıb rejimin mahiyyətindən irəli gəlirdi.

Ali hakimiyyət eşalonunda qərar tutmuş Əliheydər Qarayev tribunadan bəyan edirdi ki, ağsaqqal kəndə bağlıdır, kəndlinin əmisi oğlu, ya dayısı, ya əmisi və ya atasıdır. Muzdurları, yoxsulları elə hazırlamalılıq ki, onların əli ilə qolçomağa zərbə endirək.

Abbas ruhunu sarsıdan bu təklifdən sonra hakimiyyətlə bütün əlaqələri kəsib, ona qarşı mübarizə aparmaq qərarına gəlir. Çox keçmir ki, Hidayət rejim nümayəndələrinin göstərişi ilə enkevede agenti Baxış tərəfindən öldürülür.

Abbas dostu Xudu İbrahimlə birgə qaçaqçılığa başlayır.

Tezliklə Qaçaq Abbasın adı dillərdə əzbər olur. Onu aradan götürmək üçün sınaqdan çıxarılmış bədnam xəyanət üsulundan dəfələrlə istifadə etmək cəhdləri olmuşdur.

Qaçaq Abbası öldürməyə real imkanları olan şəxslərdən biri hökumət nümayəndələrinə onun dostları Yusif və Abdulla qardaşlarının qisasından qorxduğunu bildirir. Belə olduğu halda əvvəlcə Yusif və Abdulla qardaşlarını məhv etmək qərarına alınır.

El-oba mənafeyini həmişə uca tutan Yusiflə Abdulla əxlaqi keyfiyyətləri, igidlikləri ilə hələ gənc yaşlarında elin etibarnaməsi kimi bir haqda qovuşmuşdular. Şəkinin Giləhli məhəlləsi məhz onların nüfuzu hesabına yeni sovet qaydalarının təsir dairəsindən kənar qalan azadlıq adası təsiri bağışlayırdı. Onlar qətiyyətlə bildirmişdilər ki, nə qədər ki, biz sağ-salamatıq, bu allahsızlar bu məhəllədə at oynada bilməyəcəklər.

1930-cu ilin aprelində üsyan hərəkatı başlanarkən qardaşlar üsyançıların sıralarında idilər. Hərəkat yatırıldıqdan sonra onlar təbii ki, gizli həyat tərzi keçirmək zərurəti qarşısında qaldılar.

Onlara özünü dost kimi göstərən xəyanətkar bir dəfə Qaçaq Abbasın qardaşlarla görüşmək istəyini bildirir. Çoxdan üzünü görmədikləri dostları ilə görüşmək imkanı əldə edəcəklərinə sevinən Yusif və Abdulla dərhal razılıq verdilər.

İnsanın öz taleyinə doğru gedişini tənzimləyən ilahi qüvvə hər şeyi incəliklərinə qədər nəzərə alır. Tezliklə qardaşların ruhlarının əbədiyyətə pərvazlanacağını əvvəlcədən müəyyən edən o böyük qüvvə ruhun təmiz bədəndən ayrılması qayğısına qalaraq həmin axşam onları çimməyə, əyin başlarını təzələməyə sövq etmişdir.

Xəbis niyyət sahibi isə öz işində idi. Qardaşların hətta silahlarını ona etibar etməsindən istifadə edərək onlara məxsus tüfənglərin el dilində iynə adlanan hissəsini çıxararaq gizlətmiş və Yusiflə Abdullanı tərksilah etməyi belə unutmamışdı.

Səhər dan yeri sökülərkən yolçular nəhəng dağları öz qoynunda görməz edən duman ümmanına qovuşdular. Tezliklə bu duman-çən arxasından iki igid ömrünə son qoyan atəş səsləri eşidildi. Bir neçə gündən sonra Yusif və Abdullanın

meyitləri şəhərə gətirilir və yəqin ki, tanınma adı ilə, əslində isə göz dağı vermək üçün mərhumların qardaşı Şirəliyə göstərilir.

İki ayaqlıların vəhşiliyi dörd ayaqlıların törətdikləri vəhşiliklərdən daha dəhşətli olur. Çünki dörd ayaqlılar şüurdan məhrum olduqlarına görə öz qurbanlarının cəsədlərini yaxınlarına, əzizlərinə göstərib həzz almaq imkanına malik olurlar.

Məmməd kişinin ailəsinin fəlakətləri bununla bitmədi. Az sonra onun daha iki övladı - Şirəli və Əli də həbs edildilər. Halbuki, onlar mərhum qardaşlarından fərqli olaraq nə üsyan hərəkətində iştirak etmiş, nə də sovet rejiminə qarşı hər hansı düşmənçilik hərəkətinə yol vermişdilər.

Dörd oğul övladından məhrum olmuş Firuzə ananın əzab-əziyyətlərinin həddi hüdudu yox idi. O, övladlarının itkisindən irəli gələn dözülməz qubarı daş kimi sinəsindən asaraq o zaman vəzifədə olan qohumu Hüseyn kişi ilə birlikdə Şirəli və Əlini zaminə götürmək üçün məhbəsə yollanır. Lakin orada ona bildirirlər ki, həbs edilənlərdən yalnız birini zaminə verə bilirlər. Övladlarına münasibətdə bərabərliyi hər şeydən üstün tutan, onlara qarşı ayrı-seçkiliyi böyük qəbahət hesab edən Firuzə xanım ana ucalığında duraraq deyir:

- Buraxırsınızsa hər ikisini buraxın, yox, bunu etmək istəmirsinizsə, qoyun ikisi də yatsın.

Bir müddət sonra Əlini Balakənə, Şirəlini isə Qutqaşənə sürgün edirlər. Sürgün cəzasının tətbiq edilməsində əsas məqsəd heç də günahı olmayan «günahkarları» cəzalandırmaq deyil, xəbis əməllər sahibinin təhlükəsizliyini təmin etmək idi.

Prokuror Aşot İsxanyan, DSİ-nin əməkdaşları Ter-Qriqoryan, Zaven Ayriyan, Pavel Şalomer, İvan Yeromin, Qaçaq Abbası ələ keçirmək üçün tədbirlər tökür, planlar cızırdılar. Lakin bütün bunlar əbəs idi. Hiylə və məkr igidlik və cəsarət qarşısında aciz qalmışdı. Xudu İbrahim, Tanrıverdi Şərif, Nağdalı, Əhməd, Hübət, Hayıl, Hidayət, Alı, Aslan, İsfəndiyar, Əşrəf, Kor Umar və Abdulla Qaçaq Abbasın ən yaxın silahdaşları idi.

Qaçaqların şəhərdə və kəndlərdə himayədarları da var idi. «Qaçaqı el saxlar» atalar deyimi bütün mənə çalarları ilə o illərdə özünü təsdiq etdi. Kiş kəndindən olan Ələşrəf, Göynükdən Əli və Şəfayət qaçaqların ərzaqla, bir sıra mühüm xarakterli məlumatlarla təmin olunmasında əlaqələndirici rolunu oynayırdılar.

Hər yerdə həmişə mənəvi baxımdan yoxsul olan adamlar şərin törətdiyi fəsadlara qəhmar çıxmışlar. Bu adamların həyat qayəsi belədir: «Təmin olunmamış insan olmaqdan təmin olunmuş heyvan olmaq daha yaxşıdır».

Təbii ki, belələri o zaman Şəkiddə də kifayət qədər idi. O ölkədə ki, dövlət insan həyatının bütün sahələrini nəzarətdə saxlamaq niyyətinə düşür, orada iradəsi zəif adamlar ictimai-siyasi mühitin mənfi təsirinə müqavimət göstərməkdənsə, həmin mühitə uyğunlaşmağa daha çox üstünlük verirlər. Yaşadıqları dövrün

mahiyyətə naqis ictimai-siyasi mühitinə boyun əyərək ter-qriqoryanların, işxanyanların əlində alətə çevrilən Vəli, Seyidməmməd, Siyahpər, Bığ Bəkir, Zahid, Beyrəddin Həmid, Ümid, xaldanlı Knyaz, küngütlü İsmayıl, oxudlu Məhəmməd, Baxış, Şəki şəhərindən evlər yıxan, xanimanlar dağıdan ispolkom Ələşrəf, Veysəl, Nizaməddin qaçaqlara qarşı mübarizənin önündə getmiş, ümumiyyətlə, bolşevizmin törətdiyi naqis əməllərlə barışan zümrənin qəniminə çevrilmişdilər.

Bir dəfə Ümid, Knyaz, Vəli, İsmayıl, Məhəmməd, Baxış Beyrəddin və Qasımoğlu Siyahpər bir “otryadda” (silahlı dəstədə) birləşərək sorağı «Çaqqal dərəsində»n gələn Qaçaq Abbasın dəstəsinə hücum edirlər. Döyüş başlayan kimi, Qaçaq Abbas dayısının qatili Baxış cəhənnəmə vasil edir.

Otryad üzvləri onun cəsədini orada qoyub başı pozuq halda qaçırlar.

Onlar bu döyüş haqqında erməni və rus rəhbərləri qarşısında hesabət verərkən, qaçaqların sayca çox olmasından, mühasirəni yarıtıb çıxmalarından və bu zaman göstərdikləri şücaətdən bəhs edirlər. Lakin döyüşün şahidi olmuş Siyahpərin qardaşı Zahid onları ifşa edərək hadisəni olduğu kimi ağalarına nəql etməklə qardaşı qarışıq otryadın üzvlərini pis vəziyyətdə qoyur.

Qaçaq Abbasın digər otryadla döyüşü Co dərəsində baş verir. Həmin otryada bələdçiliyi İsmayıl və Vəli edirdilər. Xeyli itki verən bu dəstə də döyüşdən məğlub durumda çıxır.

Xüsusi xidmət orqanları xalq içərisində qaçaqlara qarşı etimadsızlıq yaratmaqla onları cəmiyyətdən təcrid etmək və təklmək üçün müxtəlif planlar hazırlayırdılar. Ter-Qriqoryan və Suren Mkırtıçyan bu qəbildən olan bir tərxiyat əməli düşünmüşdülər. Onlar ipək fabrikinə yandıraraq, bu işdə qaçaqları günahlandırmaq və fəhlələrə «görürsünüz mü qaçaqlar fabriki yandırmaqla sizi işsiz və çörəksiz qoydular» deməklə xalq qəzəbini onların üzərinə yönəltmək niyyətində idilər. Qaçaq Abbas təkbaşına Şəkiyə gələrək fəhlələri bu niyyətdən xəbərdar edir, eyni zamanda bu fitnənin ideya müəllifi olan xüsusi şöbənin rəisi Sureni öldürür.

Onun haqqında Şəkidən Bakıya məlumat məlumatın ardınca göndərilir və kömək tələb olunurdu. Nəhayət, Bakıda, Azərbaycan Dövlət Siyasi idarəsində xüsusi əməliyyat planı işlənilib hazırlanılır. DSİ-nin nümayəndəsi Əhməd bu əməliyyatın həyata keçirilməsində aparıcı rol ayrılır. Əslən Lənkərandan olan Əhməd yaraşlıq, gülürüz və ünsiyyətli olduğundan DSİ əməkdaşları arasında Xub Əhməd ayaması ilə tanınırdı.

O, Şəkiyə meşə təsərrüfatı mütəxəssisi kimi gəlməli və Zəyzid ətrafındakı meşəyə meşəbəyi təyin olunmalı idi. Xub Əhməd Zəyziddə özünü camaata milli adət ənənələrə, dini dəyərlərə xüsusi rəğbət bəsləyən şəxs kimi tanıtmalı, Qaçaq Abbasın ailəsinə yaxınlaşıb, qulluğunda müntəzir dayanmaqla onların hüsn-rəğbətini qazanmalı idi.

Əməliyyat nəzərdə tutulduğu qaydada başlanır. Az sonra Xub Əhməd kənddə hamının sevimlisinə çevrilir. «Seyid ocağın»dan olduğundan Qaçaq

Abbasın anası Mədinə xanım ona daha çox rəğbət bəsləyirdi. Eyni zamanda o, Qaçaq Abbasın qızı Fızalə üçün də yaxın bir adama çevrilir.

Mədinə xanım Xub Əhmədə tez-tez yalvarırdı ki, bu ailəyə dayaq olsun, onun övladlarını Sovet hökumətinin qəzəbindən qurtarmaq üçün səyini əsirgəməsin. Bu yalvarışların müqabilində o dərddli anaya təskinlik verir, hər şeyin yaxşı olacağını bildirirdi.

Bolşevik rejiminin quduz qəzəbi Çopur oğlu Babanın ailəsinə fəlakət dalınca fəlakət gətirirdi. Qaçaq Abbasın qardaşları Məmməd və İsrail həbs edilib güllələnmiş, anası Mədinə, oğlanları Fərrux və Bəlyar, qızı Fızalə qazamata salınmışdılar.

Şəki həbsxanası ağzına kimi qaçaq ailələri ilə dolmuşdu. Arıq oğlu Əhmədin, Tapdıqın, Kərimin, Əşrəfin, İsfəndiyarın da ailə üzvləri burada idilər.

Xub Əhməd şəhərə gələrək Qaçaq Abbasın ailəsinə zəminə götürür. Əlbəttə, onun bu addımı razılaşıdırılmışdı. O, Mədinə xanıma narkomla danışdığını, bu ailənin problemini həll etmək üçün ilkin addım kimi oğlanlarından birinin hökmən üzə çıxarılmasının vacibliyini bildirir. Bu barədə məlumat Qaçaq Abbasa çatdırıldıqda o, Xub Əhmədə inanmadığını açıq-aşkar bildirir.

Bu arada Xub Əhmədlə Fızalə evlənilər. DSİ agenti ailənin bir üzvünə çevrilir. Qaçaq Abbas qardaşlarını üzə çıxarmazdan əvvəl Xub Əhmədi bir daha sınamaq məqsədilə təyin olunan yerə bir at yükü silah çatdırmağı tapşırır. Silahlar həmin yerə gətirilir. Bundan sonra Qaçaq Abbas qardaşları Əhməd və Vahidi üzə çıxmaq üçün yola salmağa razılıq verir. Vahid və Əhməd təyin olunan yerə gələn kimi həbs edirlər.

Xub Əhməd bir-birinin ardınca Qaçaq Abbasa iki məktub göndərir. Həmin məktublارın məzmunu Xub Əhmədin bu işdə heç bir günah sahibi olmaması fikrini təlqin edirdi.

Qaçaq Abbas bütün konspirasiya qaydalarını gözləməklə Xub Əhmədlə görüşür. Söhbət olduqca sət olur. DSİ agenti andaman etsə də, yalanı yalana calasa da hər şey Qaçaq Abbasa aydın olur. O, qardaşlarının qisasını alır. Casusu sahibsiz it kimi güllələyir. Xub Əhmədin Fızalədən olan iki övladı isə uşaq evinə verilir.

30-cu illərin əvvəllərində Şəki qəzasında fəaliyyət göstərən qaçaqların böyük əksəriyyəti ya məhv edilmiş, ya da ələ keçirilmişdi. Qaçaq Abbasın ətrafında həlqə hər an dolanmaqda idi. Deyəsən, o özü də artıq hər şeyin tezliklə bitəcəyini hiss etmişdi. Bəlkə də bunu hiss etdiyindən arvadı Xədicə ilə görüşmək qərarına gəlir (Onun Leyli və Xədicə adlı iki arvadı olmuşdur). Qaçaq Abbas İsfəndiyarla Xədicəyə xəncər göndərir. Bu bir işarə idi. Əgər xəncər geri qaytarılmazsa, deməli, yol açıqdır. Xədicə xəncəri qəbul edir. Görüşə gedərkən qaçaq yoldaşları Kərim və Əşrəf də onunla birlikdə idilər. Onlar pusquya düşürlər, Qaçaq Abbas havada tütün qoxusunu duyur və tələyə salındığını anlayır.

Qaçaqları Xədicənin qonşusu Məhəmməd satmışdı. O buraya kiminsə gələcəyini əvvəldən hiss etmiş, və inqilabi sayıqlıq nümayiş etdirmişdir.

Pusquda duran dəstəyə erməni millətindən olan çekistlər Badalyan və Vartan rəhbərlik edirdilər. Döyüş başlanır. Əvvəl Əşrəfi, sonra isə Kərimi vururlar. Snayper Səmir Qaçaq Abbası da yaralayır, qayanın arxasına çəkməyə macal tapan Qaçaq Abbas onun yerini müəyyən edir və cavab atəşi ilə Səmirin düz alından vurur. Abbasın olduğu mövqe üzük kimi əhatəyə alınmışdı. Ağır yaralı halda bu mühasirədən çıxmaq qeyri-mümkün idi. Bunu başa düşən Abbas həyatını olduqca baha satmağa, son damla qanına qədər vuruşmağa qərar verir. Bu şərəfli ölümü allahsız bolşevik rejimi ilə uzun illər apardığı mübarizə dastanının yaddaqalan epiloquna çevirmək istəyirdi. Buna da nail olur.

Çox saylı yaralarından axan qana, dəhşətli ağrılara baxmayaraq barıt tüstüsündən, tərdən qapqara qaralmış halda qaş qaralana qədər vuruşur. Qüvvəsinin tükəndiyini hiss etdikdə isə özünü vurur. Qaçaq Abbas günəşin qürub çağının insana təlqin etdiyi qərblilik duyğusunun qanadlarında bu əzabla dünyanı tərk etdi.⁶⁴

Bəxtiyar Vahabzadənin xatirələrindən:

«...Qaçaq Abbasın meyitini dağdan düşürdüləri indi də gözümün qabağındadır. Meyiti şəlin üstünə qoyub dağ aşığı sürüyürdülər.

Eybəcər şəkllə salınmış meyiti milis idarəsinin qarşısında şəlin üstündə uzatmışdılar. Bütün şəhər meyitin yanından keçməli idi. Bununla rəsmi dairələr adamları qorxudub demək istəyirdi ki, hökumətdən narazı adamların aqibəti belə olacaq».⁶⁵

1939-cu ildə cəsarətli hücumları ilə hakimiyyət orqanlarını daim təşviş içində saxlayan ələkeçməz xalq qisasçıları zəyızidli Xudu İbrahim Abdulla oğlunun və bideyızli Cəfər Mirzə oğlunun qaçaq dəstələri də sıradan çıxarıldı. Bu hadisə əsasən ermənilərin başçılıq etdiyi Azərbaycan hüquq-mühafizə orqanlarının böyük uğuru kimi qeyd edilmişdir.

Azərbaycan XDİK Yemelyanovun 1940-cı il yanvar ayının 10-da verdiyi 24 saylı əmrin məzmunu bunu təsdiq edir. Əmrdə qaçaqlara quldur epiteti vurulur, onlar soyğunçuluqda, qətlər törətməkdə ittiham olunur. Əslində isə qaçaqların qəzəbi xalqa zülm etməkdə ad çıxarmış ayrı-ayrı bolşevik çinovniklərin və xüsusi xidmət orqanları işçilərinin üzərinə yönəlmişdi. Qaçaqqlar tərəfindən 1932-ci ildə Azərbaycan DŞİ-nin Cəfərabad şöbəsinin müvəkkili, milli mənşəcə erməni olan və bədnam əməlləri ilə yerli əhalinin nifrətini qazanmış Aqacanovun öldürülməsi bunu sübut edir. Sənədin məzmunundan o da məlum olur ki, elin igid övladlarının

⁶⁴ Qaçaq Abbasla bağlı epizodlar Nəzir Eltəkinin «Qaçaq Abbas» poemasına (Bakı, Gənclik, 2001 və ixtiyar yaşlı kişilərin söhbətlərinə istinad edilərək yazılmışdır

⁶⁵ Bəxtiyar Vahabzadə. Şənbə gecəsinə keçən yol. Bakı, Azərənşr, 19.91, s. 259

məhv olmasında karaxanovların, tumanyanların tərəfindən öz soydaşlarımız da iştirak etmişdilər.

Həmin sənədi diqqətinizə çatdırıram:

Əmr.

Surəti:

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarı 01 yanvar 1940-cı il. № 24.
Bakı şəhəri.

1927-ci ildən Nuxa rayonunun ərazisində fəaliyyət göstərən Xudu İbrahim Abdulla oğlunun Zəyzid və Cəfər Mirzə oğlunun Bideyiz siyasi quldur qruplarının son qalıqlarına qarşı əməliyyat aparılıb.

Adı çəkilən quldur qruplar illər ərzində Nuxa, Vartaşen və b. qonşu rayonlarda kolxozçular, kənd fəalları, partiya-sovet aparatı nümayəndələrinə qarşı 50 terror aktı törətmişlər.

1932-ci ildə həmin banda ilə toqquşmada Azərbaycan SSR DSI-nin Cəfərabad rayon şöbəsinin mütəvəkkili Aqacanov yoldaş öldürülmüşdür. Qətlərlə yanaşı quldur dəstəsi soyğunçuluq, kolxoz əmlakının, evlərin yandırılması və s. məşğul olmuşdur.

«Sovet» adına kolxozun sədri Əsgərov Abdulla Məmməd oğlunun, Aşağı Şabalıd kəndinin sakini Mahmudov Həsənin, Yun tədarükü idarəsinin Nuxa rayon şöbəsinin rəisi Tumanyan Sərkis Avahimoviçin, Aşağı Göynük kəndinin sakini Sadıxov-Əsgərov Talıbın, meşəbəyi Mustafa Qurban oğlunun və «Sovet» adına kolxozun briqadiri Həbillah Nəsrulla oğlunun XDİK-na etdikləri köməyin sayəsində, göstərdikləri fədakarlıq və qətiyyət hesabına 1939-cu ilin martından sentyabrına kimi olan müddət ərzində bu quldur dəstələrinin başçıları Xudu İbrahim Abdulla oğlu, Cəfər Mirzə oğlu və həmin dəstələrin üzvləri İsgəndər Molla Məmməd oğlu, Əşrəf Cəfər oğlu məhv edilmiş, Yəhya Abdulla oğlu və Sabir Qafar oğlu diri ələ keçirilmişlər. Beləliklə, birləşmiş Zəyzid-Bideyiz siyasi quldur dəstəsi tamamilə ləğv edilmişdir.

Əsgərov Məmməd Abdulla oğlunun, Mahmudov Həsənin, Mustafayev Mustafa Qurban oğlunun, Tumanyan Sərkis Avahimoviçin, Sadıxov-Əsgərov Talıbın, Rəhim Məmməd oğlunun və Həbillah Nəsrulla oğlunun yüksək vətənpərvərliyini qeyd edərək onların hamısına pul mükafatı verməklə təşəkkür elan etmək XDİK-nin Nuxa şəhər şöbəsinin rəisi Karaxanova həvalə edilsin.

Əmrin əsli Azərbaycan SSR XDİK-nin bütün rayon şöbələrinin operativ heyəti qarşısında, həmçinin XDİK-nin bütün hərbi hissələri qarşısında elan edilsin.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər komissarı, təhlükəsizlik xidməti mayoru Yemelyanov.

Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığı ikinci şöbənin rəisi, təhlükəsizlik xidməti kapitanı Qriqoryan.

Doğrudur: Azərbaycan SSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Nuxa Şöbəsinin rəisi təhlükəsizlik xidməti baş leytenantı Karaxanov.⁶⁶

Yuxarıdakı sənəddə ləğv edilənlərin sırasında adı xatırlanan İsgəndər Molla Məmməd oğlu pəhləvan cüssəli, olduqca cəsur bir insan idi. 1939-cu ildə onu aldaraq oylağı olan dağlardan qoparıb əvvəlcədən pusqu qurulmuş San Qobu deyilən əraziyə gətirmişdilər. Əl-qolu açıq ikən ona yaxın gəlməyə cürət etməyərək kəməndə salmış, sonra isə güllələmişdilər. Bununla da ürəkləri soyumamış, meyitin başını kəsmişdilər.

Nuxa-Zaqatala dairəsində qaçaqçılıq hərəkatının məşhur simalarından biri də Vartaşen (Oğuz) rayonunun Muxas kəndindən olan Tapdıq Üzeyir oğlu Mikayılov idi. Bolşevik rejiminin müəyyən etdiyi meyarlar baxımından ortabab kəndli zümrəsinə mənsub olan Tapdıqın Muxasda balaca bir dəyirmanı vardı. 1918-ci ildə Calud talanı zamanı islamı qəbul etmiş Ağasəf adlı bir nökrəri də olub. Bu nökrər Tapdıqın həyatının sonrakı mərhələsində üzləşdiyi bütün fəlakətlərin əsas baskarı oldu. On birinci bolşevik ordusu sıralarına qoşulmuş Ağasəf onu yeni ağalarına sovet hökumətinin təhlükəli düşməni kimi təqdim edir. Bu təqdimat Tapdıqın boynuna keçirilən ölüm ilgəyinə çevrildi. 1920-ci ilin mayında on birinci ordunun sağa-sola ölüm saçdığı günlərdə onu həbs edib güllələmək üçün Şəkiyə aparırlar. Sanki hər şey bitmiş, ölüm qaçılmaz olmuşdu.

Lakin möcüzə baş verir. Tapdıq qaçıb xilas ola bilir. O, 1930-cu ilə qədər yarı qaçaq həyat təzi keçirir. Bəli, belə hallar da mövcud olmuşdur. Adətən bu cür gün-güzəran sürən adamlar silahı əllərindən yerə qoymadan təsərrüfatla, əkin-biçinlə məşğul olurdular.

Qaçaq Tapdıq 1930-cu ildə başlanmış Şəki üsyanında iştirak edir. Üsyan yatırıldıqdan sonra yenidən dağlara-daşlara pənah aparır.

Tapdıq bolşevik rejiminin törətdiyi rəzalətlərə qarşı çıxıb, üsyan hərəkatında iştirak edəndə də, ləyaqətinə qarşı yönələn alçaq əmələ görə Muxas kəndində Qazi və Kamil kimi əclafı güllələyəndə də, bacısının namusuna qəsd edən Baş Daşağıllı qoçu Məhəmmədi cəhənnəmə vəsil edəndə də qisasçı idi. Şərəf və ləyaqət qisasçısı. Bu elə insanlıq naminə aparılan mübarizə idi.

1930-cu ildə atası Üzeyir kişini və üç əmisini güllələdilər. Doğmalarının məhv edilməsi onun həyatının ən faciəli səhifələrindən biri idi. Qanı-qanından, canı-canından olan əzizlərinin qətindən irəli gələn ürək çatladan, üzücü kədərli uzun müddət baş-başa qaldı Tapdıq.

Qaçaq Tapdıqı xəyanətin qara kölgəsi tora saldı. 1941-ci ilin oktyabrında hakimiyyət orqanları onu Şəkinin Oraban kəndində, evində yaşadığı Gözəl adlı qadının xəyanətindən bəhrələnərək qətlə yetirdilər.

Qaçaqçılıq hərəkatının son mərhələsində qaçaqlara qarşı intensiv təqib mühiti yaradılmışdı. Bu işə cəmiyyətin bütün zümrələrinin nümayəndələri cəlb

⁶⁶ Şəki arxivi. Əsas fond 2, saxlama vahidi 219, vərəqə 124

edilmişdi. Onlara qarşı mübarizədə hər hansı üsul və vasitə məqbul hesab edilirdi. Bolşevik rejiminin qaçaqlara qarşı mübarizəyə ifrat səviyyədə diqqət yetirməsi nəzərinizə çatdırmaq istədiyimiz sənəddə öz əksini tapmışdır: «Muzdur və kasıb kəndlilərin düşüncəli hissəsini banditizm qalıqları ilə mübarizəyə cəlb etmək zəruridir. Banditizm qalıqları və onların köməkçiləri ilə mübarizənin gecikdirilməsi yol verilməzdir, üsyançılara və onların himayədarlarına qarşı fəvqəladə tədbirlər görmək yolu ilə cəza siyasətinin yüksəldilməsi zəruridir».⁶⁷

Qaçaqları aldadıb tora salmaq, himayədarlarını güllələmək, ailə üzvlərini, qocaları, qadınları, uşaqları məhbəslərə doldurmaq, sürgünlərə göndərmək - budur həmin fəvqəladə tədbirlər.

Təxminən 10 il davam edən qaçaq hərəkatı məntiqi sonluqla nəticələndi. Onların hamısı son nəfərinə kimi məhv oldu. Başqa cür də mümkün deyildi. «Onlar türklərdi» əsərinin qəhrəmanlarından biri, Şəkiddə qaçaqçılıq hərəkatının iştirakçısı Muradağa qaçaqların bu mübarizənin nəticələri barədə gəldikləri qənaəti belə ifadə etmişdi: «Qorxunc polis dövlətinə qarşı biz partizan olaraq nə edə bilərdik? Məğlub olduq, amma güclü bir orduya qarşı şərəfli bir müqavimət göstərdik».⁶⁸

Şəkiddə üsyan və qaçaqçılıq hərəkatının tanınmış nümayəndələrindən biri də əslən Şəkinin Zəyzid kəndindən olan Məcid İsmayıl oğlu Mahmudov idi. O xalq içərisində Məşədi Məcid kimi tanınırdı. İstanbulda təhsil almışdı. Mal-mülk, var-dövlət sahibi olduğundan Sovet hökuməti tərəfindən daim təqiblərə məruz qalmışdı. Dəfələrlə mal-qarası, taxılı hökumət tərəfindən müsadirə edilmişdi. Hətta qolçomaq kimi «ifşa» edilərək iki ilə yaxın həbsxana həyatının əziyyətinə qatlaşmalı olmuşdu.

Məşədi Məcid xeyirxah bir insan kimi tanınmışdı. Kənd camaatının qayğı yükünü daşımaq onun həyat tərzinə çevrilmişdi. Adətən qurban bayramı ərəfəsində qurban kəsməyə imkanı olmayan qonşulara, qohumlara qoyun paylayırmış ki, onlar da bu dini ayini yerinə yetirə bilsinlər.

Məşədi Məcid üsyan ərəfəsində bütün qoyun sürüsünü, cəmi 1600 baş heyvanı sataraq əldə olunmuş vəsaiti üsyanın hazırlanmasına cavabdeh olan şəxslərə təqdim etmişdi.

Şəki üsyanının rəhbərindən biri olmuş Bəhram bəy Nəbibəyov, qaçaqlardan Kor Xudu və Abbas hələ üsyandan xeyli əvvəl ara-sıra Məşədi Məcidin evinə qonaq gələrdilər. Bəhram bəy qədəmlərini darvazadan içəri qoyan kimi ərkyana deyərdi:

- Ay Məşədi Məcid, bir toğlu kəsdir, söhbət edək.

⁶⁷ C.Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı, 1999, səh. 123

⁶⁸ 2 Rana. Onlar türklərdi. Bakı, Azərənşr, 1993, səh. 26

Sonra süfrə arxasında əlçatmaz, ünyetməz keçmiş haqqında xatirələr bir-birinə calanardı. Onlar xəyalən bolşevik cəhənnəmindən uzaqlaşmış o illərə qovuşardılar. Bu görüşlər bir növ ləyaqətli kişilərin şərəfli keçmişə salaməleyki idi və onlar üçün mənəvi tələbatə çevrilmişdi.

Tale Məşədi Məcidə dostu Bəhram bəyin şərəfli həyatının son anlarının şahidi olmaq qismətini bəxş etdi. Bəhram bəy Buxdur dağında M.C.Bağirovun başkəsənləri ilə şir kimi vuruşub həlak olarkən Məşədi Məcid onun yanında idi.

Qocaman pədaqoq Nizam müəllim xatırlayırmış: 1930-cu ilin yaz günlərində birində Məşədi Məcid mənə yaxınlaşıb Qalaya (Şəki həbsxanasına) hücum edəcəklərini, Sovet hökumətini devirəcəklərini bildirdi.

Mən çubuqla yerdə, toz üzərində iri bir dairə, onun içərisində isə nisbətən kiçik dairələr çəkdim. Sonra dairələrin içərisinə nöqtələr düzərək izah etməyə başladım. Bax bu iri dairə Sovet hökumətinin ərazisidir, qismən xırda dairələr respublikaların torpaqlarıdır, nöqtələr isə rayonlardır. Həmin nöqtələrin birində, yəni Şəkidə üsyan qaldırmaqla belə nəhəng əraziyə malik olan hökuməti necə devirmək olar?

Nizam müəllimin bu izahatından sonra Məşədi Məcidin üzündə ani olaraq bir ümidsizlik ifadəsi dolaşmış və heç nə demədən atın belinə sıçrayaraq oradan uzaqlaşmışdı.

Əlbəttə, bu sadə həqiqəti Məşədi Məcid də dərk edirdi. Lakin o, həyatının mənasına çevrilən dəyərlərin daim kolxoz quruculuğu fəalları və allahsızlar cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən ələ salınmasına, özünə qarşı təhqiramiz rəftara dözə bilməmiş, bu cür yaşamağın mümkün olmayacağı qənaətinə gəlmişdi.

Üsyan yatırıldıqdan sonra Məşədi Məcid dayısı Nəriman Salman oğlu və Qaçaq Abbasla bircə qaçaqçılıq həyatının çətinliklərinə sinə gərməli olur.

Bir dəfə qaçaqları məhv etmək üçün kəndə o vaxt deyildiyi otryad (silahlı dəstə) gəlir.

Onlar Nəriman Salman oğlunun evini mühasirəyə alırlar. Yəqin kimsə Nərimanın kənddə olması barədə yuxarı məlumat vermişdi. O, həmin anda evdə deyil, zəmidə idi. Elə zəmidəcə onu atəşə tuturlar. Taxılın içinə çökən Nəriman sinəsinə zəmidən çıxıb, dərə ilə özünü qaçaqlara çatdırır və otryadın kənddə olması barədə məlumatı yoldaşlarına çatdırmaqla onları xəbərdar edir. Nərimanın hələ də zəmidə olduğunu güman edən otryad üzvləri taxıla od vurub yandırirlar.

Artıq qaş qaralmışdı. Silahlı dəstənin üzvləri kənddə gecələmək qərarına gəldilər. Bu məqsədlə kənd sakini Nəzir kişiyyə müraciət edirlər. Lakin Nəzir kişi qaçaqlardan çəkdiyinə görə onları qonaq saxlamaqdan imtina edir. Eyni zamanda məsləhət görür ki, gecələmək üçün ən əlverişli yer elə Məşədi Məcidin evidir. Burada onlar tam təhlükəsizlik şəraitində olacaqlar.

Silahlı dəstənin Məşədi Məcidi məhv etməyə gəldiyini bildiyi halda Nəzir kişi hansı məntiqlə onlara bu cür məsləhət vermişdir. Məsələ burasındadır ki, Məşədi Məcid və onun ailə üzvləri milli əxlaq dəyərlərini, o cümlədən qonağın

kim olmasından asılı olmayaraq toxunulmazlığının təmin olunmasını şəraf, namus meyarı hesab edərək həmişə uca tutmuşlar.

Özlərini allah qonağı adlandıran bu şeytan nöqərlərini, fəlakət elçilərini Məşədi Məcidin anası Səltənət xanım qarşıladı.

«Aslanın erkəyi, dişisi olmaz» atalar deyiminin məna çalarlarını tam dolğunluğu ilə özündə təcəssüm etdirən bu qadın sanki nağıllar dünyasından gəlmişdir. At minən, silah oynadan Səltənət xanım evinə təşrif buyuran adamları qonaq etmək üçün qoyunu da özü kəsirdi. Bu cür kişi işinin qulpundan yapışmasını da belə izah edirdi ki, övladların baş kəsməklə günaha batmasınlar.

Hamı kimi hökumətin göndərdiyi bu silahlı dəstə də Məşədi Məcidin evində açıq qabaqla qarşılanır. Odun-ocaq tədarükü görülür, qoyun kəsilir, qazan asılır. Səltənət xanım oğlunu silahlı dəstənin onlarda olması barədə xəbərdən halı etməyə də unutmur.

Otryad üzvlərinin öz taleləri barədə təşviş keçirmələri əbəs deyilmiş. Qaçaqqlar qəfil hücumla onları məhv etmək niyyətinə düşmüşdülər. Lakin dəstənin öz evində olduğunu bilən Məşədi Məcid qaçaq yoldaşlarını bu niyyətdən vaz keçməyə razı sala bilir. Amma ev, ailə sarıdan keçirdiyi üzücü nigarançılıq, sıxıntılı ovqat, onda evdəkilərin vəziyyətini öyrənmək üçün qarşısıalınmaz istək oyatmışdı. Dostları Məşədi Məcidi bu təhlükəli niyyətdən daşındırmaq üçün dilə tutsalar da nəticəsi olmur. Qaçaqqlar arasında əldə olunan razılışmaya görə Məşədi Məcid evə baş çəkib ani olaraq oranı tərk edərsə dəstə dərhal məhv edilməlidir, yox, əgər orada ləngiyərsə qaçaqlar müəyyən fasilələrlə bir-bir evə daxil olmalı idilər.

Məşədi Məcid otağa girərkən onlar süfrə başında idilər. Ani çaşqınlıq ev sahibinin verdiyi salamın cavabının ləngiməsinə səbəb oldu. Səltənət xanım oğlunu süfrəyə dəvət etməklə gərginliyi aradan qaldırır. Bir az keçməmiş Qaçaq Abbas, daha sonra Nəriman da gəlib onlara qoşulur.

Çox qərribə bir vəziyyət yaranmışdı. Öldürməyə gələnərlə ölümə məhkum edilənlər eyni süfrə arxasında əyləşib heç nə olmayıbmuş kimi söhbət edir, duz-çörək kəsirdilər.

Nəriman Soltan oğlu bir qədər kənarda pəncərənin qarşısında oturmuşdu. Onun iri qüssəsi, qəzəbli baxışları dəstə başçısının diqqətini cəlb etdiyindən Nərimanın kimliyi ilə maraqlanır. Cavab çox sərt olur. - Bir qədər əvvəl gülləyə tutduğunuz, zəmidə diri-diri yandırmaq istədiyiniz adam mənəm. Şam yeməyindən sonra yatmaq vədəsi çatdıqda dəf ediləsi müşkül görünən daha bir əngəl ortaya çıxır. Tərəflər bir-birinə inanmadıqlarından heç cürə əmin ola bilmirlər ki, gecənin bir aləmi gülləborana məruz qalmayacaqlar. Vəziyyətdən çıxış yolunu Məşədi Məcid göstərir. O, təklif edir ki, silahları yığıb anama verəcəyik, səhər isə geri götürəcəyik. Elə də edirlər.

Bu hadisədən bir müddət sonra hökumət qüvvələri yenidən Zəyzid kəndinə daxil olub, Məşədi Məcidin bütün ailə üzvlərini həbs edərək qaçaqlarla mübarizə

üçün qərargah kimi istifadə edilən Kor Xudunun evinin zirzəmisinə salırlar. Burada Məşədi Məcidin övladları İsmayıl və Yaqubu mütəmadi olaraq döyür, onun yerini nişan verməyi tələb edirdilər. Qaçaq Abbasın qardaşı Əhməd İsmayılın gözü qarşısında güllələnir. Lakin sirr-xuda kimi qəbul ediləsi bir hadisə baş verir; Əhməd ölməyib, ağır yaralanmışdı. Bütün bu amansızlıqların baş alıb getməsinə rəvac verən Şəkinin milis rəisi Zahidov Əhmədi elə yaralı halda, nəfəsi ağzından çıxmamış dəfn edirlər. Dəhşət!

İnsan qanına yerikləyən bu manyaklar orta əsrlərin ən qaranlıq dövrlərində mövcud olmuş inkvizisiya cəza üsullarını XX əsrdə Azərbaycanda tətbiq etməklə bizim gözəl məmləkətimizi cəhənnəmə çevirmişdilər.

Zahidov İsmayıl və Yaqubu qırmancla amansızcasına qamçılıyır, haçansa bir əzazilin xəstə idrakının ifrazı olan insanı özünə qəbir qazmağa vadar etmək kimi bir işgəncəni onlara tətbiq edir və bağırırdı:

İkinizi bir qəbirdə basdıracam.

Yaqubun üsyankar ruhu birdən onu dilləndirir:

- Yetər, daha qazmayacam, indiyədək qazdığımız qəbir də bizim üçün kifayətdir, güllələyin.

Sonra onları zirzəmiyə salıb yenidən döyməyə başlayırlar. Cəllad Zahidov revolveri İsmayılın ağzına dirəyərək qışqırdı:

- Dənənin yerini de!

Orada olan komsomolçulardan biri bu qeyri-bərabər qarşıdurmaya şərin tərəfindən müdaxilə edir:

O boş revolveri dolusundan bir çoxundan daha yaxşı ayırd edir.

Zahidov tapançanın dəstəyini İsmayılın başına vurur. O bayılır.

Gözlərini açarkən vaxtı ilə evlərinə çox gəlib-gətmiş, Məşədi Məcidlə xeyli duz-çörək kəsmiş kişilərdən biri İsmayıla ahəstəcə deyir:

- Səndən bir də atanın yerini soruşsalar de ki, o, Cərcə bulağındadır, gedin, özünüz tapın.

İblis Zahidovun Səltənət xanımla etdiyi söhbətdən məlum olur ki, bu ailənin qənimisi missiyasından o halda imtina edə bilər ki, Məşədi Məcid təslim olsun.

Səltənət xanım da doğmalarını repressiyadan xilas etmək üçün başqa çarə görmür. Məşədi Məcidi üzrə çıxarmaq üçün həbsdən azad edilmiş Səltənət xanım və nəvəsi Yaqub evə dönürlər. Baş verən hadisələrdən hali olan Məşədi Məcid anlayır ki, ailəsinin məhvi hesabına əldə edəcəyi həyat, onun üçün yaşamaq yox, cəhənnəm əzabı olacaqdır. O tərəddüd etmədən üzə çıxmağa razılıq verir.

Səltənət ana göz yaşları içində, körpə yaşlarında olduğu kimi onun çimdirir, ən yaxşı libasını geyindirir. Məşədi Məcid silah-sursatını da götürüb atına süvar olur. Onlar ana-bala birlikdə yola düzəlirlər. Darvazaların qarşısına çıxan qonşular onunla sükut içində, gözləri ilə vidalaşırlar. Məşədi Məcid üzünü kənd əhlinə tutaraq:

- Eh, nə deyim sizə, mən uzun illər sizin qayğınızı çəkdim, amma siz məni qoruya bilmədiniz. Anam məni qurbanlıq qoyun kimi qəssabxanaya aparır. Ora qurbanlıq kimi gedən adam sağ-salamat geri dönə bilərmə?! - deyə gileylənir.

Məşədi Məcid elə bu görkəmdə - şıq geyimdə, sinəsində patrondaş, əlində silah, gözəl atın belində görən Zahidov şaşırır, dili-dodağı təpinir. O, çaşqınlığını gizlətmək üçün üzünü Səltənət xanıma tutub, səsinə süni ahəng verərək dillənir:

- Ay qarı, doğrudanmı bu gözəl oğlanı sən doğmusan, heç belə bir igidə qıymaq olarmı?

Ancaq həmişə olduğu kimi o, yenə də riyakarlıq edirdi. Məşədi Məcid təslim olduqdan az sonra yoxa çıxdı; öldümü, qaldımı, bunu bilən olmadı.

Məşədi Məcid Kor Xudunun evinin zirzəmisində saxlanılan ailə üzvləri ilə görüşür. Çox təsirli səhnə idi. O, doğmalarını bağrına basaraq deyirdi:

Heç rəva görərdimmi ki, siz mənə görə əzab-əziyyət çəkəsiniz!

Bu hadisələrdən illər keçdi. Məşədi Məcidin oğlu İsmayıl ordu sıralarında xidmət edərkən təsadüf nəticəsində atasının sonrakı taleyindən xəbər tuta bilir. O bu əhvalatı belə xatırlayırmış: «Müharibənin şiddətli vaxtında, 1943-cü ildə bir qrup əsgər yoldaşım ilə birlikdə Sovet hökumətinin xalq düşməni hesab etdiyi məhbusları müşayiət edirdik. Dustaqların içində zahirən azərbaycanlıya oxşayan bir kişinin mehriban baxışlarını üzərimdə sezdim. Bir azdan yenə onun mənə diqqətlə baxdığını gördüm. Maraq məni götürdü. Əlimə imkan düşən kimi onunla söhbətə körpü atdım. Təmiz Azərbaycan dilində mənim haradan olduğumla maraqlandı. Bildikdə ki mən Şəkinin Zəyzid kəndindən olan Məşədi Məcidin oğluyam, gözləri yaşarmış halda həyəcanla dedi: «Daha heç bir dərdim yoxdur, gör mən kimin oğlunun qabağında gedirəm!»

Aramızda olan söhbətdən məlum oldu ki, atam onunla dustaq yoldaşı olub. Mənə diqqətlə baxmağının səbəbi isə üz cizgilərimdə atama bənzər cəhətləri sezməsindən irəli gəlir. Onlar Stalinin Sibirdəki ölüm düşərgələrindən birində cəza çəkibləmiş. O, atamın mərdliyindən, xeyirxahlığından bəhs etdi. Sonra doluxsunaraq onun ürək xəstəliyindən öldüyünü və yoldaşları ilə birlikdə öz əlləri ilə dəfn etdiklərini bildirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. M.İsmayılov. Şəki. Bakı, 1982
2. B. Vahabzadə. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, 1991
3. C. Qasımov. Yaddaşın bərpası. Bakı, 1999
4. C. Həsənov. Ağ ləkələrin qara kölgəsi. Bakı, 1991
5. B. Rəfiyev. Aysberqin sualtı hissəsi. Bakı, 1995
6. M.C. Bağırovun məhkəməsi. Bakı, 1993
7. Acı həqiqətlər. Bakı, 1992
8. Çıraqzadə. İstiqlal yollarında. Bakı, 1991
9. Аскеров. Записки чекиста. Баку, 1991
10. Ə. Kərimov. Şəki keçmişdə və indi. Şəki, 1927
11. A. Əfəndizadə. Ya ölüm, ya Türkiyə. Şəki, 1919
12. Nuxa hüriyyəti maarif. Şəki, 1919
13. S. Əfəndiyev. Şəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərində. Şəki, 2003
14. Z. Cavadova. Şimali-Qərbi Azərbaycan. Bakı, 1999
15. T. Xəlilov. Şəki qaçaqları. Böyük məhəbbət. «Şəkinin səsi» qəzeti, 1 yanvar 1995
16. «Qafqaz Kommunası» qəzeti, 9 fevral 1921
17. «Nuxa fəhləsi» qəzeti, 2 noyabr 1930
18. «Şəki Əxbari» qəzeti. № 7, 1921
19. «Kommunist» qəzeti, 15 avqust 1989
20. «Oktyabr» jurnalı. № 11, 1988
21. «Azərbaycan» qəzeti. 20 fevral 2000

ARXIV MATERIALLARI

1. Azərbaycanın Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Baş Arxivlər İdarəsi F.255, s. 1, iş 56, v 38-47
2. Baş Arxivlər İdarəsi f. 12, s. 4, iş 57, v. 8
3. Baş Arxivlər İdarəsi f. 12, s. 4, iş 62, v. 140
4. Baş Arxivlər İdarəsi f. 12, s. 4, iş 62, v. 134137
5. Baş Arxivlər İdarəsi f. 1, s. 231, iş 25, v. 155
6. Baş Arxivlər İdarəsi f. 1, s. 231, iş 53, v. 121
7. Baş Arxivlər İdarəsi f. 1, s. 231, iş 53, v. 21
8. Şəki arxivi. Əsas fond 13, saxlama vahidi 13
9. Şəki arxivi. Əsas fond 2, saxlama vahidi 219
10. Şəki arxivi. Əsas fond 13, saxlama vahidi 81
11. Şəki arxivi. Əsas fond 13, saxlama vahidi 1

End of the Text